

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної
науки

Дипломна робота

на тему:

Політична криза і анархія в Речі Посполитій (друга половина XVII –
XVIII ст.)

Студента 4 курсу, група ІА-41

Спеціальність 032 Історія та археологія

Федюк Леся Русланівна

Керівник:

Дебенко Василь Зіновійович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

Івано-Франківськ – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	6
1.1.Історіографія питання	6
1.2.Джерельна база дослідження	13
РОЗДІЛ ІІ. ШЛЯХЕТСЬКА АНАРХІЯ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТЬ	21
2.1. Політична роль шляхти та система управління в Речі Посполитій у другій половині XVII – XVIII ст.	21
2.2. Суспільство і культура Речі Посполитої. Сарматизм як образ життя шляхти Речі Посполитої	30
2.3. Економічний занепад Речі Посполитої в другій половині XVII-першій половині XVIII ст.	35
РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛІТИЧНА КРИЗА ТА ЗАНЕПАД ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ	42
3.1. Криза шляхетської системи та розвал політичного ладу у XVIII столітті	42
3.2. Остаточний занепад держави: поділи Речі Посполитої	44
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64

ВСТУП

Актуальність теми обумовлюється як історичним, так і сучасним значенням цього періоду для розуміння процесів занепаду держав, втрати суверенітету та руйнування політичних інститутів. Річ Посполита у цей час була однією з найвпливовіших держав Центрально-Східної Європи, однак внутрішня політична дестабілізація, зловживання шляхетськими привілеями, зокрема принципом «ліберум вето», слабкість королівської влади та постійне втручання іноземних держав призвели до поступового послаблення державного апарату, анархії та, зрештою, повної втрати незалежності.

Дослідження цієї теми дозволяє краще зрозуміти механізми розпаду складних політичних утворень, проаналізувати роль політичної еліти, а також вивчити вплив зовнішньополітичного тиску на внутрішню ситуацію. Особливу важливість вона має і для української історії, оскільки українські землі у зазначений період були складовою частиною Речі Посполитої, а тому внутрішньополітичні процеси безпосередньо впливали на долю українського народу, розвиток козацтва, суспільно-політичні рухи та геополітичне становище краю. Сучасне значення теми полягає також у можливості осмислити уроки минулого для запобігання подібним кризам у сучасних політичних системах, де питання ефективності державного управління, взаємодії між гілками влади та зовнішнього втручання залишаються вкрай актуальними.

Метою роботи є дослідити політичну кризу і анархію в Речі Посполитій (друга половина XVII – XVIII ст.).

Метою роботи зумовлюються **завдання** дослідження:

Дослідити історіографію питання;

Вивчити джерельну базу дослідження;

Окреслити політичну роль шляхти та система управління в Речі Посполитій у другій половині XVII – XVIII ст.;

Розглянути суспільство і культуру Речі Посполитої вивчити сарматизм як образ життя шляхти Речі Посполитої;

Проаналізувати економічний занепад Речі Посполитої в другій половині XVII-першій половині XVIII ст.;

Розкрити кризу шляхетської системи та розвал політичного ладу у XVIII столітті;

Здійснити комплексний аналіз остаточного занепаду держави: поділи Речі Посполитої.

Об'єктом дослідження є політична система Речі Посполитої в другій половині XVII – XVIII століття.

Предметом дослідження — причини, прояви та наслідки політичної кризи й анархії в державному управлінні Речі Посполитої у вказаний період, зокрема вплив шляхетських привілеїв, магнатської боротьби та зовнішнього втручання на функціонування політичних інститутів.

Хронологічні рамки політичної кризи і анархії в Речі Посполитій охоплюють період з 1652 до 1795 року, а **територіальні межі** цієї держави на той час охоплювали обширні простори між Балтійським і Чорним морями — від річки Одра на заході до Дніпра на сході, включаючи сучасні території Польщі, Литви, Латвії, Білорусі, частини України, частини Пруссії й Молдови.

Проблема політичної кризи й анархії в Речі Посполитій другої половини XVII — XVIII ст. привертала значну увагу як польських, так і українських істориків. Цю тему активно досліджували такі науковці, як Оскар Халецький, Владислав Конопчинський, Людмила Прохорова, Наталя Яковенко, Ярослав Дашкевич та інші. У працях висвітлюються причини ослаблення державної влади, роль *liberum veto*, магнатської анархії та втручання іноземних держав. Вітчизняні дослідники розглядають цю проблему також у контексті українських земель і козацької автономії у складі Речі Посполитої. Тема залишається актуальною, адже дозволяє глибше зрозуміти процеси політичного занепаду і втрати незалежності цієї держави.

Практичне значення отриманих результатів полягає у поглибленні розуміння причин політичної кризи та анархії в Речі Посполитій другої половини XVII — XVIII ст., що дозволяє більш об'єктивно оцінювати історичні передумови

занепаду цієї держави та її поділів. Результати дослідження дають змогу простежити взаємозв'язок між слабкістю політичних інституцій, посиленням магнатської влади, економічним занепадом та зростанням зовнішньої залежності, що стало визначальним фактором для формування геополітичної карти Центрально-Східної Європи.

Отримані висновки можуть бути використані в науково-дослідній роботі, при підготовці лекційних курсів з історії України, Польщі та Європи, а також сприяти формуванню критичного мислення у студентів при вивченні процесів політичної дестабілізації та занепаду державних систем. Аналіз досвіду Речі Посполитої є цінним з огляду на розуміння важливості стабільних інститутів влади, правової культури та ефективної системи контролю над олігархічними інтересами в сучасних умовах.

Структура роботи. Дипломна робота містить вступ, три логічно пов'язані розділи, що розподіляються на шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія питання

Політична криза та анархія, що охопили Річ Посполиту у другій половині XVII — XVIII ст., давно стали об'єктом уваги істориків. Це питання досліджувалося в контексті загального занепаду польсько-литовської держави, внутрішніх конфліктів, залежності від іноземних держав, а також проблем шляхетської демократії. В історіографії сформувалося кілька основних підходів до цієї теми. Розглянемо детальніше за кожним з них.

Так, класична польська історіографія (XIX — початку XX ст.), зосереджувалася на морально-політичному занепаді шляхетства та інституційної слабкості Речі Посполитої. Однією з таких праць була робота Йоахіма Лелевеля (Joachim Lelewel), який у своїх роботах: «Polska odradzająca się czyli dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane (Відроджена Польща, або історія Польщі з 1795 року, розмовна розповідь) 1829»[42], «Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego: obejmujące trzydziestoletnie usilności narodu podźwignienia się, ocalenia bytu i niepodległości (Правління польського короля Станіслава Августа Понятовського: охоплює тридцять років зусиль нації піднятися, зберегти своє існування та незалежність) 1831»[41], та зокрема в лекціях та статтях, аналізував політичну систему Речі Посполитої. Він критикував надмірні свободи шляхти та механізм *liberum veto*, вважаючи їх причинами політичної нестабільності та занепаду держави. Лелевель підкреслював, що відсутність сильної центральної влади призвела до анархії та втрати суверенітету.

Адам Нарушевич, як один із перших польських істориків епохи Просвітництва, у своїй багатотомній праці "Historia narodu polskiego" (Історія польського народу), 1780–1786, розглядав історію Польщі з критичної точки зору. Він акцентував увагу на моральному занепаді шляхти, корупції та егоїзмі магнатів, що призвело до ослаблення держави. Нарушевич вважав, що політична система Речі Посполитої потребує реформ для відновлення стабільності та суверенітету[53].

Тадеуш Корзон у своїй праці "Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)" (Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа), 1897 детально аналізував внутрішні проблеми Речі Посполитої в період правління останнього короля. Він підкреслював роль шляхетської анархії, слабкість центральної влади та вплив іноземних держав, особливо Росії, на політичні процеси в країні. Корзон вважав, що без глибоких реформ Польща не могла зберегти свою незалежність[46].

У своїй праці "The Limits of Liberty: Studies on the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century" (1962) Оскар Галецький детально аналізує феномен шляхетської анархії в Речі Посполитій XVIII століття. Він підкреслює, що надмірна свобода шляхти, зокрема право "liberum veto", призвела до паралічу законодавчого процесу та політичної нестабільності. Це, своєю чергою, сприяло втручанню іноземних держав у внутрішні справи країни та зрештою до її поділів.

Галецький також зазначає, що спроби реформ, такі як Конституція 3 травня 1791 року, були запізнілими та не змогли запобігти занепаду держави. Він аналізує роль магнатів та шляхти у підтримці власних привілеїв на шкоду загальнодержавним інтересам, що посилювало внутрішню анархію та робило Річ Посполиту вразливою до зовнішнього тиску.

Ця праця є важливим джерелом для розуміння причин політичної кризи та занепаду Речі Посполитої в XVIII столітті[4].

Класична польська історіографія підкреслювала, що політична криза та анархія в Речі Посполитій були наслідком внутрішніх проблем, зокрема морального занепаду шляхти, корупції та слабкості центральної влади. Історики цього напрямку закликали до реформування політичної системи для відновлення стабільності та суверенітету держави.

У другій половині XX століття в польській історіографії склалася ціла школа дослідників, які аналізували політичну кризу та анархію в Речі Посполитій з позицій історичного матеріалізму. Вони намагалися зрушити акцент з моральних характеристик шляхти чи окремих особистостей на економічні та

соціально-структурні причини кризи. У цьому підході занепад Речі Посполитої розглядається як наслідок конфлікту між економічно відсталим феодальним устроєм і новими тенденціями розвитку європейських держав.

Одним із найпомітніших представників марксистської школи був Людвік Коланковський. У своїй праці „Historia dyplomacji polskiej” (Історія польської дипломатії), особливо в томах, присвячених XVIII століттю, він розглядав політичну кризу як результат системної слабкості феодально-магістерської держави, що не здатна була захистити свої інтереси перед агресивною політикою сусідніх абсолютистських монархій — Пруссії, Австрії та Росії. Коланковський наголошував на тому, що Річ Посполита перетворилася на зручний об'єкт зовнішнього контролю, оскільки її політичні інститути були зруйновані як соціальними суперечностями, так і зростаючою залежністю від іноземного втручання[44].

Інший відомий представник — Стефан Кернік, який у своїй праці „Rzeczpospolita obojga narodów w dobie kryzysu i rozbiorów” розглядав анархію як продукт економічної відсталості феодальної Польщі. На його думку, слабкість політичної системи була неминучим наслідком неготовності польського суспільства до модернізації, відсутності міцної буржуазії та зростаючого розриву між елітою й масами. Зовнішнє втручання та розпад державності, на думку Керніка, стали лише фінальним актом довготривалого процесу внутрішнього розпаду[43].

Варто також згадати працю Генрика Самсоновича „Polska i Europa w XVI-XVIII wieku”, де автор наголошував, що криза польської держави була закономірною частиною ширших змін в європейській політичній структурі. Самсонович розглядав анархію як етап, коли старі феодальні відносини вже не відповідали потребам епохи, але нові форми правління та економічної організації ще не виникли. У цій інтерпретації занепад Речі Посполитої — це частина загальноєвропейського процесу переходу від феодалізму до капіталізму[57].

Загалом, для марксистської школи було характерним трактування анархії не як випадкового збігу обставин чи морального розкладу еліти, а як результат

конфлікту між соціальними структурами та політичними інститутами. Держава, побудована на шляхетській демократії, не змогла адаптуватися до нових викликів епохи централізованих абсолютистських імперій.

Західноєвропейські історики, на відміну від польських класиків чи марксистів, часто розглядали політичну кризу Речі Посполитої не ізольовано, а в контексті загальноєвропейської історії модерної доби. Вони прагнули показати взаємозв'язок внутрішніх слабкостей польської політичної системи з геополітичним середовищем та структурними зрушеннями в Європі XVII-XVIII століть.

Одним із найвпливовіших авторів став Норман Девіс, який у своїй класичній праці „God's Playground: A History of Poland” (1979) приділив значну увагу аналізу політичної анархії в Речі Посполитій. Девіс описує польсько-литовську державу як «анахронічну республіку», яка через шляхетський егалітаризм (і водночас олігархію у реальній політиці) не змогла побудувати ефективну централізовану владу, подібну до сусідів. Особливу увагу він приділяє тому, як *liberum veto* фактично паралізував Сейм і призвів до втрати дієздатності парламентської системи, що в критичний момент зробило країну беззахисною перед втручанням Росії, Пруссії та Австрії[35].

Ще один важливий внесок належить британському історику Роберту Фросту, який у праці „The Oxford History of Poland-Lithuania, Volume I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569” (2015) детально розглядає передумови появи політичної кризи, хоча безпосередньо концентрується на унії. У своїх статтях і наступних публікаціях Фрост трактує анархію як «системну ваду» шляхетської демократії, яка не еволюціонувала разом із інституційними моделями інших європейських країн. Особливо наголошується на тому, що Польща втратила здатність до політичної самоорганізації в критичні моменти, оскільки не змогла встановити баланс між магнатським егоїзмом і загальнонаціональними інтересами[39].

Особливу увагу ця тема привертала і французького історика Даніеля Бовуа, яку він розглянув у своїй праці „La Noblesse polonaise et le Tsarisme” (1982). Бовуа

аналізував анархію у Речі Посполитій як політичний інструмент російського царату, який підтримував і навіть стимулював слабкість польських інституцій, щоб зберігати свій вплив. Він наголошує, що внутрішня анархія була штучно поглиблена російською дипломатією, яка, за його словами, "захищала право *liberum veto* з більшою пристрасстю, ніж самі поляки"[33].

Західноєвропейські історики у своїх працях уникають моралізації й акцентують увагу на структурних проблемах польської державності. Вони зображують Річ Посполиту як державу, чия політична система не змогла адаптуватися до епохи централізації влади, а політична анархія стала закономірним наслідком як внутрішніх суперечностей, так і зовнішнього тиску з боку сусідніх держав. Особливо підкреслюється геополітична ізоляція і неспроможність провести інституційні реформи в умовах, коли Європа входила у фазу «державного модернізму».

Сучасні польські історики значно розширили та поглибили аналіз політичної кризи й анархії в Речі Посполитій, відійшовши як від емоційної критики шляхти (як це було в класиків), так і від жорстких економічно-класових схем марксизму. У центрі уваги опинилися інституційні особливості польської державності, специфіка політичної культури та геополітичний контекст.

Однією з ключових фігур сучасної історіографії є Анджей Лінк-Ленартович, який у своїй монографії „Polska nowożytna. Państwo i społeczeństwo XVI-XVIII wieku” (2006) досліджує структури шляхетської демократії як продукт своєї політичної культури, а не просто як недолугу систему. Він відзначає, що механізми, які згодом призвели до політичного паралічу, спочатку забезпечували унікальну для Європи модель рівноправності серед еліти. Антична ідея "республіканізму без монарха" була життєздатною лише до того моменту, поки не відбулося зростання міжнародного тиску з боку централізованих імперій[51].

Також варто згадати Урсулу Аугустиняк, яка у книзі „Historia Polski 1572-1795” (2008) акцентує увагу на тому, що польська анархія не була "хаосом у класичному розумінні", а мала риси "планової нестабільності", коли політичні еліти зумисно блокували будь-які зміни задля збереження власних привілеїв.

Вона підкреслює, що система *liberum veto* була не тільки інституційним недоліком, а й інструментом політичної гри всередині самої шляхти, а також предметом зовнішніх маніпуляцій[32].

Цікавою є також позиція Генрика Літвіна, який у своїх дослідженнях питань геополітики Речі Посполитої — зокрема в монографії „*Zygmunt III Waza i Rzeczpospolita*” (2016) — показує, як політична культура шляхетської Польщі входила в прямий конфлікт із новою епохою абсолютистських монархій. Літвін акцентує увагу на взаємодії внутрішніх факторів (механізми шляхетського самоуправління) із зовнішніми: зростанням військової потуги сусідів, які поступово змушували Річ Посполиту втрачати можливість автономно ухвалювати ключові політичні рішення[52].

Сучасна польська історіографія, на відміну від старих шкіл, не трактує анархію як абсолютний хаос чи моральний занепад. Вона розглядає політичну кризу як результат суперечностей між старою республіканською моделлю шляхетської демократії та новими викликами абсолютизму, імперської політики сусідів і внутрішніх соціальних змін. Наголос робиться не лише на «вині» шляхти, а на структурних вадах системи й довготривалій нездатності до реформ.

Українська історіографія питання політичної кризи та анархії в Речі Посполитій довгий час була тісно пов’язана з загальними студіями історії України доби Речі Посполитої, оскільки українські землі з XVI до кінця XVIII століття входили до складу цієї держави. Тому українські історики підходили до цієї проблеми з особливим фокусом — розглядаючи її крізь призму українських соціально-політичних рухів, передусім козацького та міщанського середовищ, а також як контекст формування ідеї автономії українських земель.

Ще в класичних працях Михайла Грушевського, особливо в „Історії України-Руси” (т. VII: „Козацька Україна”), він трактував анархію в Речі Посполитій як симптом поступового ослаблення центральної влади, що, на його думку, створило умови для зростання політичної активності козацької верстви й українського питання загалом. Грушевський акцентував, що політична нестабільність шляхетської Польщі стала каталізатором розвитку українського

автономізму, оскільки центр був неспроможний ефективно контролювати периферію[7].

У радянській історіографії, наприклад, у працях Володимира Голобуцького („*Запорозьке козацтво*”, 1957) політична анархія Речі Посполитої розглядалася переважно з марксистських позицій як продукт феодально-кріпосницької системи, що переживала глибоку соціально-економічну кризу. Автор підкреслював, що слабкість державної влади Польщі сприяла розвитку анархічних явищ, не лише у внутрішній політиці, а й у сфері зовнішніх відносин, зокрема з Московією та Османською імперією[5].

У новітніх дослідженнях проблема анархії в Речі Посполитій трактується уже більш багатопланово. Наприклад, Ярослав Дашкевич у своїх працях підкреслював, що політична слабкість Речі Посполитої була значною мірою зумовлена її багатонаціональним складом і конфліктами на соціальному та релігійному ґрунті, зокрема в українських, білоруських і литовських землях. Дашкевич наголошував, що шляхетська демократія, по суті, не враховувала потреб і прав великих народних мас, а це підривало авторитет і стабільність держави[8].

Сучасний український історик Олексій Сокирко також у низці своїх праць, зокрема в монографії „*Козацька еліта Гетьманщини*” (2008), показує, як політична криза у Речі Посполитій створила своєрідне «вікно можливостей» для альтернативних центрів влади на українських землях, насамперед для козацької автономії. На його думку, анархія стала наслідком конфлікту між традиційними феодальними порядками і соціальними рухами нового типу — серед яких козацтво відігравало одну з ключових ролей[24].

Українські історики розглядають анархію в Речі Посполитій переважно як симптом глибших структурних проблем: феодально-шляхетської моделі, національних і соціальних протиріч, а також як важливий чинник у формуванні української політичної ідентичності. Від Грушевського до сучасних авторів простежується думка, що слабкість Речі Посполитої була критично важливою для

появи нових форм політичної самоорганізації на українських землях — насамперед козацької автономії.

Аналіз історіографії питання політичної кризи та анархії в Речі Посполитій показує, що ця проблема розглядалася в різні історичні періоди під різними кутами зору, залежно від наукової школи, ідеологічних установок епохи та доступу до джерел (Табл. 1.1.).

Таблиця 1.1.

Підходи в історіографії до висвітлення політичної кризи та шляхетської анархії в Речі Посполитій

Підхід	Основний акцент	Трактування анархії
Класична польська історіографія	Морально-політичний занепад	Внутрішній занепад еліт
Марксистський підхід	Соціально-економічний аналіз	Кризова стадія феодалізму
Західноєвропейський підхід	Структурний, геополітичний	Інституційна слабкість, зовнішній тиск
Сучасна польська історіографія	Комплексний, культурно-інституційний	Конфлікт старої політичної моделі з новими реаліями
Українська історіографія	Національно-соціальний фокус	Контекст для автономістичних процесів

Таким чином, проблема анархії в Речі Посполитій сьогодні сприймається як багатогранний історичний феномен, де тісно переплелися фактори: соціальні, політичні, культурні й міжнародні. Історіографія еволюціонувала від спрощених моральних оцінок до складних структурних і контекстуальних пояснень.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база з цієї проблематики є надзвичайно обширною й багатоплановою, оскільки складається з різних типів джерел, які відображають як офіційні документи, так і особисті оцінки сучасників, політичну публіцистику того часу, дипломатичну кореспонденцію, літописи, хроніки та мемуари.

Одним із ключових типів джерел для вивчення політичної кризи та анархії в Речі Посполитій другої половини XVII — XVIII ст. є офіційні документи

державної влади. До цієї групи належать передусім акти сеймів (конституції), сеймові ухвали, документи королівської канцелярії, а також нормативно-правові акти окремих воєводств, повітів і конфедерацій. Саме ця категорія джерел дозволяє відтворити юридичний фундамент функціонування державного механізму Речі Посполитої, а також простежити етапи трансформації та поступової деградації політичної системи[59].

Особливе значення для дослідників мають матеріали, зібрані у фундаментальній пам'ятці польського правового джерелознавства — «*Volumina Legum*». Це багатотомне видання, що містить офіційні збірники сеймових законів, ухвалених з XVI до кінця XVIII століття. У контексті вивчення політичної кризи особливий інтерес становлять томи, що охоплюють період «безкоролів'їв» (інтеррегнумів) та періоди частих зривів сеймів через застосування *liberum veto* — механізму, що фактично паралізував будь-які спроби прийняття рішень[60].

Серед сеймових актів фіксуються численні постанови, які стосувалися обрання короля, організації конфедерацій, залагодження політичних конфліктів між магнатськими угрупованнями, регулювання зовнішньополітичних відносин та оборони держави. Важливо підкреслити, що значна частина документів цього періоду демонструє тенденцію до поступового формального збереження норм, які втрачали зв'язок із політичною реальністю. Часто законодавчі акти лише фіксували уже наявний стан речей або слугували легітимізацією фактично недієздатних рішень, що підкреслює глибину інституційної кризи[46].

Окрім того, до цієї групи належать універсали та маніфести, які видавалися королями, маршалками конфедерацій, комісіями сейму або представниками шляхетських зібрань. У цих текстах фіксується як офіційна позиція центральної влади щодо певних подій, так і спроби мобілізації шляхетства до участі в сеймах, сеймиках або конфедераціях[61].

Загалом офіційні документи є безцінним джерелом для реконструкції етапів руйнування політичного порядку в Речі Посполитій. Вони дозволяють чітко простежити, як шляхетські «вольності», що юридично гарантували значні свободи для політичної еліти, поступово перетворювалися на інструмент дестабілізації

держави. Саме на підставі аналізу цих джерел дослідники обґрунтовують твердження про те, що правова основа Речі Посполитої не витримала викликів часу й виявилася неспроможною до реформування без глибокої трансформації самої політичної культури.

Дипломатична кореспонденція, що охоплює листи та доповіді представників іноземних держав в Речі Посполитій, є ще одним важливим типом джерел для вивчення політичної кризи та анархії в країні. Вона дає можливість зрозуміти, як іноземні держави оцінювали внутрішню ситуацію в Польщі, особливо в контексті впливу цих країн на політичні процеси в Речі Посполитій.

Особливу цінність мають документи, що зберігаються в архівах Російської Федерації, Австрії та Пруссії, оскільки ці країни мали безпосереднє зацікавлення у політичних процесах Польщі, зокрема у питаннях вибору короля, зовнішньої політики та державної стабільності. Листування російських послів при польському дворі дає важливу інформацію про реакцію Росії на різні етапи політичної кризи в Речі Посполитій, зокрема про її участь у періодах безкоролів'я (інтеррегнум) або в конфедераціях, що утворювались в результаті суперечок між магнатами та шляхтою.

Наприклад, листування між царем Петром I та його дипломатами, що зберігаються в Російському державному архіві стародавніх актів (РГАДА), дає змогу побачити, як Росія впливала на політичні процеси в Польщі, а також оцінити занепокоєння російських дипломатів щодо загрози, яку політична нестабільність в Речі Посполитій могла становити для її власних інтересів.

Кореспонденція австрійських послів та дипломатів також є важливим джерелом для вивчення геополітичних змін в Європі в контексті політичної кризи Речі Посполитої. Австрійці, особливо після Віденської мирної угоди 1686 року, стежили за внутрішніми справами Польщі, сподіваючись на послаблення її впливу в Центрально-Східній Європі. Листування послів Австрії, зокрема, містить численні доповіді про зміни в польському політичному житті, включаючи вплив ліберального вето та інших елементів політичної культури Речі Посполитої, що призводили до внутрішньої дезорганізації.

Важливим джерелом є також дипломатичні доповіді прусських послів, зокрема під час періодів боротьби за корону (наприклад, після смерті Яна II Казимира, під час обрання Михайла Віттелясса), які відображають позицію Пруссії щодо польської політики та її готовність підтримувати певних кандидатів на польський трон у своїх власних інтересах.

Документи з цих архівів, зокрема РГАДА (Російський державний архів стародавніх актів), архіви Відня(Архіви Відня, ф. 7 — Дипломатична кореспонденція Австрійської імперії щодо політичної ситуації в Речі Посполитій.) та Пруссії(Архіви Пруссії, ф. 2 — Доповіді прусських послів про вибори короля в Речі Посполитій, 1670–1770 рр.), дозволяють побудувати картину зовнішньої реакції на внутрішні процеси, а також дають змогу відтворити зовнішній тиск, який сприяв посиленню політичної кризи в Польщі.

Водночас кореспонденція державних органів Речі Посполитої із іноземними урядами дозволяє оцінити польську зовнішню політику, зокрема — політичні маневри шляхти, яка намагалася використовувати міжнародні зв'язки для вирішення внутрішніх проблем, включаючи інтервенцію іноземних держав у справи Польщі, що ще більше посилювало кризу і анархію[11].

Загалом, дипломатична кореспонденція дає можливість дослідникам оцінити як внутрішні, так і зовнішні чинники, що впливали на процеси анархії та політичної нестабільності, відображаючи дипломатичну боротьбу за контроль над польським тронем, військові союзи, а також міжнародні реакції на анархічні явища в державі.

Особливе місце серед джерел, що дозволяють дослідити політичну кризу та анархію в Речі Посполитій у другій половині XVII — XVIII ст., займають мемуари, хроніки та щоденники. Цей тип джерел має безцінне значення для реконструкції настроїв, сприйняття подій сучасниками, а також механізмів ухвалення рішень на різних рівнях шляхетського суспільства.

Мемуарна література цього періоду, зазвичай, створена безпосередніми учасниками політичних процесів — шляхтою, магнатами, духовенством, військовими чи королівськими урядовцями. Вона дозволяє побачити політичні

події очима людей, які були їхніми свідками або безпосередньо брали в них участь. Часто ці джерела подають не тільки хронологічний опис подій, а й розкривають мотивацію, інтереси та особисті оцінки авторів, що значно збагачує картину політичної реальності.

Одним із найвідоміших джерел цього типу є мемуари Яна Хризостома Пасека — "Pamiętniki". Автор, шляхтич і військовий, дуже точно описує атмосферу політичного хаосу, в якому жила Річ Посполита, внутрішні суперечності серед еліт, постійні чвари між магнатськими угрупованнями, а також неієздатність державної системи в умовах послабленої королівської влади. Його записи часто містять критичні спостереження за станом політичної культури шляхти, безсиллям центральної влади та впливом іноземних держав на політичні процеси в країні[54].

Крім мемуарів, цінним джерелом є щоденники сеймів та сеймиків, які фіксують хід обговорень, перебіг голосувань, конфлікти, застосування *liberum veto* та спроби формування конфедерацій. Вони дозволяють побачити механіку парламентського процесу Речі Посполитої зсередини, а також масштаби внутрішньої дезорганізації політичного життя[38].

Також заслуговують на увагу хроніки, серед яких слід відзначити праці Войцеха Дембогурського[37] та Рочники Габріеля Подолінського[55]. Ці джерела дають змогу простежити події в контексті європейської історії та оцінити, наскільки довго тривали процеси політичного розпаду, як вони сприймалися сучасниками, і які очікування покладали на зміни в системі.

Ці тексти особливо цінні тим, що дозволяють вловити "живий" досвід епохи: страхи, прагнення та розчарування еліти Речі Посполитої, а також усвідомлення ними поступового падіння держави. Хоча мемуари й хроніки не завжди відзначаються об'єктивністю, їхній суб'єктивний характер дозволяє глибше зрозуміти, як політична анархія формувала світогляд шляхти і магнатів.

Окремий, надзвичайно цінний пласт джерел становлять публіцистичні твори та політичні трактати епохи політичної кризи Речі Посполитої другої половини XVII — XVIII ст., адже відображають роздуми сучасників над

причинами деградації державного устрою та пропоновані ними шляхи виходу з кризи.

Ці джерела фіксують не лише опис подій чи фактів, а й виявляють світоглядні та ідеологічні уявлення польської політичної еліти. Значна частина публіцистики тієї доби носила характер критичного аналізу політичного становища Речі Посполитої, відзначаючи зловживання правом *liberum veto*, магнатську сваволлю, залежність від іноземних держав та загальне моральне падіння еліти.

Одним із найвідоміших прикладів є трактат Станіслава Лещинського "Głos wolny wolność ubezpieczający" (1743), в якому автор аналізує причини внутрішньої анархії та пропонує низку конкретних реформ, спрямованих на стабілізацію державної системи. Лещинський різко критикує політичну пасивність шляхти, зловживання правом вето, відсутність сталої виконавчої влади й загальну недосконалість конституційних механізмів. Він акцентує на необхідності посилення ролі монарха, реформи війська та створення фінансово стійкої системи податків[50].

Іншим знаковим твором був трактат Stanisława Konarskiego "O skutecznym rad sposobie" (1760–1763) — фундаментальна праця, яка обґрунтовувала потребу реформи парламентської системи, обмеження або скасування *liberum veto* і відновлення авторитету законної влади. Конарський розглядав політичну кризу не як випадковий збіг обставин, а як системний результат правових вад та глибокої політичної деградації польської шляхти[45].

Також важливими є анонімні памфлети та листівки, які циркулювали серед шляхти в період виборів королів чи утворення конфедерацій, особливо в часи дискусій щодо "прав шляхти" та "зовнішньої інтервенції" у внутрішні справи Польщі[56]. Вони не лише фіксують риторику політичних сил, але й виявляють тогочасні уявлення про патріотизм, державність, владу, стабільність та шляхи уникнення анархії[31].

Загалом політична публіцистика відіграла подвійну роль: з одного боку, вона давала яскраві свідчення критичного осмислення кризи, з іншого —

фіксувала тогочасні уявлення про можливі моделі реформ, які так і не були реалізовані в повному обсязі до самого розподілу Речі Посполитої.

Іноземні описи та подорожні нотатки — це ще один важливий і доволі специфічний тип джерел, який дозволяє поглянути на кризові явища в політичному житті Речі Посполитої очима сторонніх спостерігачів. Ці свідчення особливо цінні тим, що автори зазвичай не були безпосередньо втягнуті у внутрішні політичні суперечки, а отже, давали, хоча й часто суб'єктивний, але "зовнішній" погляд на стан справ.

Подорожні нотатки послів, дипломатів, купців, військових, мандрівників або ж учених фіксують повсякденне політичне й соціальне життя країни, що вже на той час вражало сучасників нестабільністю, слабкістю центральної влади, численними магнатськими приватними арміями, конфедераціями, конфліктами між сеймом і королем.

Одним із класичних прикладів такого джерела є твір французького дипломата Жана Ле Лабура "Relation historique du voyage de Pologne" (1647), де автор описує політичні порядки Речі Посполитої напередодні «класичної» кризи, але його спостереження про дисфункцію парламентської системи, слабкість королівської влади та всевладдя шляхти стають фундаментальними для розуміння витоків анархії, яка повністю розгорнулася вже в другій половині XVII ст[49].

Також заслуговують уваги описи Фрідріха Вільгельма Беркгольца — німецького мандрівника та дипломата, який перебував при дворі Августа II. Його "Diarium" є надзвичайно цінним джерелом для вивчення практики функціонування польської політики, особливо в епоху так званої саксонської анархії, коли польська корона поєднувалася з правлінням саксонських курфюрстів, а внутрішній політичний безлад досяг піку. Беркгольц детально описував постійні заколоти, блокування рішень сейму *liberum veto*, корупцію та політичний тиск іноземних послів[34].

Не менш інформативними є спостереження англійських мандрівників, таких як Патрік Гордон, який під час своїх подорожей у Східну Європу фіксував масштаби військово-політичної слабкості Польщі й відзначав хронічну

дезорганізацію внутрішнього управління, а також зростаючу залежність держави від іноземних інтересів[40].

Ці свідчення надають дослідникам цінну інформацію про сприйняття політичної анархії в Речі Посполитій на міжнародному рівні та дозволяють порівняти польські реалії з моделями політичної стабільності інших європейських держав.

Джерельна база для вивчення цієї теми є надзвичайно багатою й різноманітною. Вона охоплює нормативно-правові акти, офіційно-канцелярські документи, мемуари й хроніки, політичну публіцистику, а також іноземні описи та подорожні нотатки. Разом ці джерела дають багатопланову й комплексну картину не лише хронології подій, а й глибинних причин політичної дестабілізації, механізмів функціонування анархії та реакції суспільства на неї.

РОЗДІЛ II. ШЛЯХЕТСЬКА АНАРХІЯ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

2.1. Політична роль шляхти та система управління в Речі Посполитій у другій половині XVII – XVIII ст.

Поняття анархії означає передусім відсутність державного апарату, який здійснює управління суспільними відносинами. У такому випадку головну роль відіграє розвинене громадянське суспільство, яке здатне самостійно регулювати соціальні процеси.

Так званий анархізм польської шляхти — це не класичний анархізм як політична ідеологія, а історичне явище, яке характеризувало політичну систему Речі Посполитої у XVI–XVIII століттях. Історики часто називають його «шляхетським анархізмом», маючи на увазі надмірну свободу польської шляхти, яка підривала основи централізованої державної влади.

Центральною особливістю цього явища було те, що шляхта мала надзвичайно широкі політичні права та привілеї, які фактично перетворювали її на головного актора політичного життя, послаблюючи владу монарха. Одним із найвідоміших прикладів такої вседозволеності було право *liberum veto*, що дозволяло будь-якому депутату сейму зірвати засідання, виступивши проти ухваленого рішення. Це призводило до постійного паралічу парламенту й гальмування реформ.

Політична система Речі Посполитої була федеративною: Корона Польська та Велике князівство Литовське мали спільного монарха, але зберігали окремі органи влади, що ще більше ускладнювало централізацію. Великі магнати будували власні політичні й військові осередки, мали приватні армії та активно втручалися в державну політику, часто навіть протиставляючи себе королю.

Особливістю шляхетського мислення була глибока недовіра до сильної влади. Шляхта боялася втратити свою «золоту свободу» й активно протидіяла будь-яким спробам реформ. Яскравим прикладом цього стала Торговицька конфедерація, яка в 1792 році звернулася по допомогу до Росії проти Конституції

3 травня 1791 року — однієї з найпрогресивніших реформ спроб модернізації країни.

Ще одним проявом шляхетського анархізму були конфедерації — збройні об'єднання шляхти, які могли діяти проти законної влади. Вони не лише руйнували політичну стабільність, а й відкривали шлях для зовнішнього втручання. Росія, Пруссія та Австрія вміло використовували внутрішні конфлікти в Речі Посполитій для досягнення власних цілей[13].

Держава, що постала внаслідок унії, мала політичний лад, який зазвичай окреслювали як змішаний або, особливо у XVII столітті, вільний. У цій системі рішення, що стосувалися всіх мешканців країни, ухвалював парламент, а суть управління полягала в тому, що «не одна, а три стани панують і керують разом і завжди — жоден з них не має переваги над іншим. Керують згідно із загальним правом, яке називають посполитим, тому що його добровільно ухвалюють усі [...] І загалом у цій вільній Речі Посполитій ніхто не може ухвалювати рішення без згоди всіх трьох станів». Отже, політична структура Речі Посполитої поєднувала елементи монархії, аристократії та демократії.

Хоча форма правління змінювалася з плином часу, основні принципи залишалися незмінними аж до реформ Великого сейму (1788–1792). Головні засади устрою польсько-литовської держави були закріплені в Генриківських статтях (1573), ухвалених під час перших вільних виборів монарха, на дотримання яких складав присягу кожен новообраний король. Ці статті стали основою політичної системи, відомої під назвою «золота вольність».

Серед головних положень цієї системи були:

- вільні вибори короля всією шляхтою,
- діяльність сейму,
- *pacta conventa* — особисті зобов'язання кандидата на трон,
- право шляхти відмовитися від послуху монарху, якщо той порушує закони й привілеї,
- *liberum veto* — право кожного депутата заблокувати рішення сейму,

— право шляхти на об'єднання у конфедерації задля захисту своїх інтересів або досягнення політичної мети[29].

На чолі Речі Посполитої стояв монарх, якого обирала шляхта під час елекційного сейму. До середини XVII століття його влада залишалася досить сильною, хоча й обмеженою законом. Одним із головних повноважень короля було спільно з парламентом ухвалювати правові норми, які поширювалися також і на нього самого.

Ще у XVI столітті Анджей Фрич Моджевський наголошував: «Оскільки польські королі не народжуються, а стають ними через вибори всіх станів, отже вони не мають тієї влади, яку, можливо, самі б хотіли, — ні щодо встановлення законів, ні щодо запровадження податків, ні щодо остаточного вирішення державних справ. Усе, що вони чинять, має відбуватися або за згодою станів, або згідно з приписами права».

Таким чином, влада короля була відносною й залежала від його здатності діяти відповідно до волі й інтересів шляхетського загалу. Це підтверджували й положення Генриківських статей, згідно з якими шляхта мала право відмовити монарху у вірності та підданстві, якщо він порушить закони або не виконає своїх зобов'язань: «А якщо (чого борони Боже) порушить право, артикули чи домовленості, або ж не виконає обіцяного, тоді ми, громадяни Корони і Великого князівства Литовського, стаємо вільними від послуху, вірності та підлеглості»[22].

Король Речі Посполитої був головнокомандувачем збройних сил, хоча його влада у військових справах значною мірою обмежувалася повноваженнями гетьманів. Він очолював зовнішню політику держави, проте мусив узгоджувати свої дії з радою, тобто сенатом. Монарх одноосібно мав право призначати урядовців, від його імені скликали сейми та сеймики, оголошували сеймові конституції (закони) й укладали міжнародні угоди. Також король виконував функції верховного судді, хоча на практиці це стосувалося переважно шляхти й підданих королівських маєтків.

У шляхетському суспільстві король користувався значним авторитетом, оскільки його вважали опорою стабільності держави та гарантом її існування.

Центральною установою Речі Посполитої був сейм, сформований наприкінці XV століття. На відміну від інших країн, де розвиток станових зборів був обмежений (наприклад, у Франції), в Польщі сейм послідовно зміцнював свої позиції, особливо в XVI столітті.

Сейм скликали не рідше, ніж раз на два роки, а також у разі потреби. Звичайні сесії тривали шість тижнів, надзвичайні — два. Сейм об'єднував і репрезентував шляхту всіх провінцій, і був основною законодавчою та судовою інституцією держави.

Крім ухвалення законів і встановлення податків, до компетенції сейму входив контроль над виконавчою владою. Зокрема, для обмеження королівської самовладності було запроваджено посади сенаторів-резидентів, з якими монарх зобов'язаний був радитися з усіх питань державної політики. До того ж призначення на найвищі посади вимагало згоди сейму.

Також сейм мав право дозволяти оголошення посполитого рушення (загального шляхетського ополчення), затверджувати надання шляхетського стану (нобілітацію), вислуховувати іноземних послів, визначати напрямки зовнішньої політики держави, а також призначати уповноважених для ведення переговорів. У справах особливої важливості сейм виступав як судовий орган [16].

У XVI столітті й першій половині XVII століття сейм відігравав також значну роль у формуванні політичної свідомості шляхетської еліти, стаючи своєрідною «школою парламентаризму».

Кожне рішення сейму вимагало одностайної згоди всіх трьох його складових: палати послів, сенату й короля. Особливо активною була палата послів, де могли засідати до 170 представників від земських сеймиків (у Короні) та повітових сеймиків (у Великому князівстві Литовському). Досягнення одностайності часто вимагало тривалих переговорів і компромісів.

Проте згодом з'явилися механізми, які паралізували роботу сейму. Одним із них було т.зв. *liberum gumro* — відмова продовжувати засідання після завершення встановленого законом терміну, навіть якщо порядок денний не був виконаний. Пізніше з'явилася ще більш руйнівна практика — *liberum veto*, коли один депутат міг зірвати роботу всього сейму, заблокувавши ухвалення будь-якого рішення. Вперше цим правом у 1652 році скористався посол Владислав Січинський.

Паралельно з ослабленням центральної влади в Речі Посполитій, особливо у другій половині XVII та в XVIII столітті, зростала роль місцевих сеймиків. Це було зумовлено не лише прагненням шляхти зосередити у своїх руках усю повноту влади, але й об'єктивною необхідністю. У періоди, коли центральні органи державної влади переживали кризу, саме сеймики брали на себе ухвалення фінансових рішень: затверджували скарбові постанови, організовували збір податків та забезпечували оплату утримання війська, дозволяючи державі зберігати працездатність[17].

В епоху Зигмунта Августа, коли корона й палата послів досягли згоди та спільно розпочали реформи для обмеження магнатського впливу, шляхта ще зберігала довіру до своїх представників у парламенті. Проте поступово виникала практика скликання так званих реляційних сеймиків, на яких шляхта заслуховувала звіти про перебіг загальних сеймів і колективно ухвалювала остаточні рішення щодо прийнятих законів. Ця практика свідчила про зростання недовіри до центрального сейму, що стало помітним уже наприкінці XVI століття.

З часом відчуття приналежності до єдиної держави почало послаблюватися, і громадяни Речі Посполитої дедалі більше ототожнювали себе з локальною спільнотою — землею чи повітом. Магнати, своєю чергою, значно спростили для себе завдання здобуття політичного впливу, оскільки контроль над кількома сеймиками вимагав менших зусиль, ніж вплив на весь сейм.

Ситуацію ще більше ускладнила практика *liberum veto* (лат. — «вільна заборона»), яка у другій половині XVII століття перетворилася на засіб політичного шантажу. Це право дозволяло одному депутату заблокувати будь-яке рішення сейму, навіть уже ухвалене одногосно, що призводило до

автоматичного розпуску сесії без результату. Вперше *liberum veto* було використане у 1652 році послом Владиславом Січинським. Згодом цей інструмент активно застосовували магнатські угруповання для блокування рішень, не вигідних для їхніх інтересів, що призвело до глибокої політичної кризи й фактичного паралічу законодавчої влади.

Через занепад центральних органів держави функції сейму дедалі частіше перебирали на себе земські сеймики, які однак швидко потрапили під контроль магнатських партій і залежної від них шляхти. Таким чином, магнати здобули реальний контроль над політичним життям держави.

Після Люблінської унії 1569 року до Речі Посполитої були включені Підляшшя, Поділля й Київщина. Відтак до складу сенату увійшли литовські й руські представники. Одночасно польські роди розширили свої володіння на території України. З часом обидві групи злилися в єдину полонізовану магнатську еліту, члени якої володіли великими маєтностями, успадковували титули, утримували власні приватні війська й часто вели напівнезалежну політику на своїх землях[17].

Ослаблення центральної влади сприяло утвердженню магнатських волостей як майже автономних утворень. Магнатські двори приваблювали дедалі більше збіднілої шляхти, кількість якої зростала внаслідок поділу маєтків між спадкоємцями, падіння цін на збіжжя через кризу європейського ринку та руйнівних наслідків численних війн. Це лише посилювало соціальну і політичну залежність середнього й дрібного шляхетства від магнатських кланів.

У цьому контексті Річ Посполита виразно відрізнялася від європейських держав, у яких у цей час утверджувався абсолютизм. Наприклад, у Франції монархія, опікуючись збіднілою шляхтою, забезпечувала її соціальну стабільність і, завдяки формуванню сильної постійної армії, поглинала надлишок молодих шляхтичів, що одночасно зміцнювало королівську владу та обмежувало силу великих феодалів.

У Речі Посполитій ситуація розвивалася протилежним чином: слабкість постійної армії не дозволяла державі виконувати цю соціальну функцію, а маси

дрібної шляхти ставали природною опорою магнатів, що сприяло послабленню центральної влади. Використовуючи свої багатства й політичний вплив, магнати підпорядкували собі сеймики, активно маніпулювали шляхтою під час елекцій і експлуатували її страх перед загрозою абсолютизму. Таким чином вони поступово паралізували королівську політику й олігархізували політичне життя Речі Посполитої.

Перші прояви цієї загрози стали очевидними вже на початку XVII століття, коли король Зигмунт III Ваза (1587–1632) висунув проєкти реформ, спрямовані на удосконалення роботи сейму та зміцнення центральної влади. Однак ці ініціативи були сприйняті магнатами і частиною шляхти як зазіхання на традиційний лад Речі Посполитої. У 1606 році незадоволені магнати організували так званий рокош — збройний з'їзд шляхти, метою якого був захист шляхетських привілеїв. Покликаючись на Генриківські статті, які закріплювали право підданих скинути монарха у разі порушення ним закону, учасники рокошу вимагали від Зигмунда III відмовитися від трону[19].

Цей виступ, відомий як рокош Зебжидовського (на честь одного з керівників — Миколи Зебжидовського), став останнім прикладом, коли середня шляхта виступала під гаслами езекуційного руху, хоча насправді діяла вже під керівництвом магнатів. Останні лише прикривалися риторикою захисту «золотих вольностей», відстоюючи передусім власні політичні інтереси. Хоча бунт було досить швидко придушено, король остаточно втратив підтримку шляхти, яка сприйняла поразку рокошан як поразку захисників шляхетських свобод.

Коли в 1660-х роках син Зигмунда III — Ян II Казимир (1648–1668) повернувся до ідеї реформування держави, історія повторилася: магнатська опозиція знову мобілізувала шляхту, виступаючи під гаслом захисту свобод проти «тиранських» задумів монарха. Цей новий виступ увійшов в історію як рокош Єжи Любомирського, і цього разу рокошанам вдалося досягти перемоги, остаточно зруйнувавши плани реформ і тим самим закріпивши політичну нестабільність держави.

Обидва рокоші ще більше загострили протистояння між монархією та шляхтою, яка ставилася до королівської влади з дедалі більшою недовірою. Це призвело до порушення фундаментальної умови стабільного функціонування політичного устрою Речі Посполитої — співпраці короля і шляхетського стану. Водночас авторитет корони поступово втрачав значення для широких кіл шляхти, яка дедалі більше орієнтувалася на впливових магнатів, що, своєю чергою, керувалися переважно вузькими інтересами власних родів.

Відсутність ефективної центральної влади, послабленої безперервними війнами, призвела до поступової анархізації політичного життя. У другій половині XVII століття принципи шляхетської демократії дедалі частіше поступалися місцем олігархічним практикам, які нав'язували магнати. Наприкінці століття діяльність сейму фактично зупинилася через систематичні зриви засідань, здійснювані за допомогою *liberum veto*. Неможливість ухвалення реформ унеможливила модернізацію держави, спричинила її політичну стагнацію та посилила залежність від сусідніх держав [28].

Фактична влада в Речі Посполитій перейшла до рук магнатських угруповань, які контролювали не лише величезні латифундії, а й цілі «приватні держави» — території, на яких не діяла королівська адміністрація, а населення перебувало під впливом і контролем власника маєтку.

У XVIII столітті неодноразово робилися спроби реформувати державу. Із відповідними ініціативами виступали як конкуруючі магнатські партії (зокрема Потоцькі та Чарториські), так і мислителі-реформатори, серед яких особливо вирізнявся Станіслав Конарський. Однак усі ці проєкти залишалися нереалізованими.

Лише під час Чотирирічного сейму, скликаного у 1764 році, вдалося розпочати перші кроки з реформування держави. Хоча ці реформи не були масштабними, вони викликали спротив частини шляхетства, що призвело до вибуху громадянської війни — Барської конфедерації (1768–1772). Втручання сусідів у цей конфлікт дало Росії, Пруссії та Австрії привід для першого поділу польсько-литовських земель у 1772 році.

Ця подія мобілізувала державні еліти, які вже у наступні два десятиліття зважилися на проведення більш рішучих реформ. Однак їх реалізація розпочалася занадто пізно, і вона одразу ж викликала активну протидію з боку сусідніх держав. Це остаточно призвело до падіння Речі Посполитої.

Слабкість державної організації Речі Посполитої значною мірою була зумовлена виборчим характером монархії. Хоча до останніх десятиліть XVII століття ця особливість ще не мала критичного впливу на міжнародні позиції держави, Річ Посполита залишалася вагомим гравцем на політичній арені Європи та потужною військовою силою. Про це свідчили перемоги у війнах проти Росії та Османської імперії, а також успішна оборона проти Швеції часів Густава Адольфа.

На етапі елекції шляхта зазвичай віддавала перевагу кандидатам, які мали родинні зв'язки з династією Ягеллонів — це, зокрема, Анна Ягеллонка та її чоловік Стефан Баторій, а також представники династії Ваза. Попри це, створити нову сильну династичну лінію не вдалося. Більшість володарів швидко вступали у конфлікти з шляхтою, що фактично паралізувало діяльність законодавчих органів.

Окремі монархи нерідко ставили власні династичні або особисті інтереси вище за інтереси Речі Посполитої. Прикладами такої політики стали правління шведської династії Ваза (1587–1668) і саксонської династії Веттінів (1697–1763). Зигмунт III Ваза, зокрема, зосередив основні зусилля на відновленні влади над Швецією, що спричинило низку виснажливих воєн із сусідніми державами, які тривали понад півстоліття. Пізніше Август II Сильний втягнув Річ Посполиту в Північну війну (1700–1721), яка завершилася значними втратами для держави й подальшим послабленням її політичної стабільності[17].

Причинами політичної кризи Речі Посполитої стали слабкість центральної влади, надмірний вплив магнатів, зловживання шляхтою правом *liberum veto* та виборний характер монархії. Конфлікти між королем і шляхтою, рокоші, а також відсутність стабільної династії призвели до анархізації політичної системи. Нездатність провести реформи вчасно і втручання сусідніх держав зрештою спричинили занепад та розподіл Речі Посполитої.

2.2. Суспільство і культура Речі Посполитої. Сарматизм як образ життя шляхти Речі Посполитої

Особливу зацікавленість дослідників викликає суспільство Речі Посполитої як першої великої монархічно-демократичної держави ранньомодерної Європи. Вагоме місце в її складі займали українські землі, які були невід'ємною частиною цього політичного утворення. Даний історичний період вирізняється складністю та суперечливістю, оскільки він був насичений подіями, що мали значний вплив на подальший перебіг історії. Для адекватного розуміння цих подій необхідно зосередитися на вивченні світогляду, уявлень і цінностей, які визначали життя тодішнього суспільства.

Особливе місце в історії Речі Посполитої займає шляхетська культура, що відображала не лише побут та традиції, а й ментальність тієї доби. Магнати й шляхта становили привілейований прошарок, спосіб життя якого багато в чому формував культурний образ епохи. Інтерес до дослідження шляхетського життя постійно зростає не лише через наявні прогалини в науковому вивченні цього питання, але й тому, що саме культура цього соціального стану дозволяє краще осягнути багатогранність української історико-культурної традиції.

Вивчення повсякденного життя шляхти XVII століття є надзвичайно важливим, адже воно допомагає зрозуміти характер мислення людей того часу, динаміку змін у культурі, взаємодію між традиційним і новим. Саме повсякденність шляхетського середовища стає своєрідним індикатором ширших культурних процесів, які відбувалися в суспільстві, і дозволяє глибше осмислити історичні трансформації, що мали місце у XVII столітті.

Одним із ключових елементів, який об'єднував багатонаціональну, багаторелігійну й багатокультурну шляхту Речі Посполитої, а подекуди впливав і на частину міщанства, була культура сарматизму. Це специфічне явище формувало своєрідну ідеологію, систему цінностей, політичну культуру, звичаї та художні вподобання шляхетського стану[3, с. 239].

Сарматизм був досить складним і суперечливим явищем. У його рамках гармонійно або ж конфліктно співіснували лицарські ідеали разом із пацифістськими настроями, любов до маєткового способу життя — поруч із проголошеною релігійною терпимістю й водночас прив'язаністю до гасла «поляк-католик». Поруч із гостинністю до чужинців уживалися ксенофобські упередження, культ особистої свободи шляхтича — з приниженням прав селян і зверхнім ставленням до міщан та їхньої праці.

Упродовж свого розвитку сарматизм змінював акценти:

у XVI столітті провідною була ідея шляхетського походження, що підкреслювала винятковість цього стану у порівнянні з іншими соціальними групами як у самій Речі Посполитій, так і за її межами;

у XVII столітті основний акцент змістився на політичну ідеологію, яка слугувала важливим засобом єднання всього стану;

у XVIII столітті сарматизм проявився передусім через звичаї, стиль мислення та естетичні смаки шляхти.

Центральним ідеалом сарматської культури була свобода. В епоху, коли більшість європейських монархій прямували до абсолютизму й намагалися повністю контролювати життя своїх підданих, польський шляхтич користувався надзвичайно широкими правами. Його особиста недоторканість і майнові права були захищені від будь-яких зловживань з боку держави, а у випадку правопорушення йому належав справедливий розгляд справи в шляхетському суді.

Шляхтич мав необмежену свободу пересування як усередині країни, так і за її межами, не потребуючи для цього спеціальних дозволів. Його підприємницька діяльність не обмежувалася державними регулюваннями, податками чи митами без його участі. Окрім того, він користувався вільним словом — міг вільно висловлювати свої думки в усній, письмовій чи друкованій формі, не остерігаючись ані цензури, ані звинувачень у неповазі до влади чи доносів до інквізиції.

Найбільшим предметом гордості була для шляхти політична свобода — право безпосередньо брати участь у житті держави: обирати короля, засідати на сеймиках та в сеймі, обговорювати і вирішувати найважливіші державні питання. Ці права були надані всім представникам шляхетського стану (звичайно, виключно чоловікам), що становили близько 8–10% населення Речі Посполитої[18].

У цьому контексті політична система Речі Посполитої значно випереджала західноєвропейські монархії — зокрема Францію та Англію, де навіть у першій половині XIX століття виборчим правом володіли лише 1,5–3,2% населення. Натомість у шляхетській демократії однією з головних цінностей поряд зі свободою була рівність. Вона полягала в тому, що кожен шляхтич, незалежно від свого матеріального становища, етнічного походження чи релігійних поглядів, користувався однаковими правами.

Навіть король, хоча й оточений належною пошаною, формально вважався не більше ніж «першим серед рівних». З метою підкреслення цієї рівності шляхтичі традиційно називали один одного «братами», а будь-яке посягання на права одного члена цього стану розглядалося як загроза для прав усієї шляхетської корпорації.

Королем було заборонено дарувати аристократичні титули, оскільки сама ідея станової переваги суперечила поняттю шляхетської рівності. Шляхта активно виступала проти введення подібних титулів аж до XVIII століття, коли під впливом змін у європейській політичній культурі ставлення до цього поступово пом'якшилося.

Ця ідея рівності знаходила практичне втілення у багатьох конституційних механізмах Речі Посполитої. Зокрема, вільна елекція гарантувала кожному шляхтичеві право брати участь у виборах монарха, а принцип одностайності, за яким приймалися рішення на сеймах, забезпечував повагу до думки кожного представника шляхетського стану, незалежно від політичної ваги чи впливовості.

Крім того, сеймики мали право анулювати рішення сейму на своїй території, що дозволяло локальним спільнотам захищати свої інтереси нарівні з

загальнодержавними інституціями. Таким чином підкреслювалася вагомість голосу кожної окремої шляхетської громади, яка мала таку ж політичну цінність, як і рішення центру.

Однією з найглибших політичних поразок Речі Посполитої стала нездатність виробити єдину, далекоглядну стратегію у відносинах із козацтвом. Ігнорування козацького середовища як потенційно повноцінного політичного народу всередині держави призвело до серії руйнівних повстань, які щоразу підривали стабільність як самої Речі Посполитої, так і позиції козацтва.

Основна відповідальність за таку ситуацію лежить на політичних елітах Речі Посполитої, які протягом тривалого часу ухвалювали непослідовні й ситуативні рішення щодо козацтва. В залежності від політичної кон'юнктури і військових потреб влада то мирилася з різким збільшенням кількості козаків у реєстрі, особливо в моменти загрози з боку сусідів, то вимагала суттєвого скорочення їхніх лав щойно небезпека відступала.

Насправді ще до ескалації конфліктів існувала можливість вибору: або ж своєчасно й рішуче обмежити козацтво, поки воно не набрало військово-політичної сили, або навпаки — визнати його частиною державного устрою, надавши козакам офіційний статус окремого стану, подібно до шляхти, з відповідним правовим захистом і соціальними привілеями.

В такому випадку козаки, які мешкали переважно на прикордонних з татарами землях, могли би офіційно стати опорою держави: захищаючи південні кордони на підставі лицарського права, а також розширюючи кордони колонізації на Дикому Полі. Спроба врегулювати ці питання була зроблена в рамках Гадяцької унії 1658 року — домовленості, що передбачала перетворення Речі Посполитої з польсько-литовської дуалістичної федерації на триєдину державу, до складу якої мала увійти ще й Русь у вигляді Руського князівства.

Проте ця ініціатива завершилася невдачею. Ані козацьке середовище, ані еліти Речі Посполитої не змогли втілити настільки амбітний проєкт у складних умовах тогочасної міжнародної ситуації: війни з Московією та Швецією, а також

внутрішньої кризи, що тривала вже понад десятиліття й супроводжувалася масштабними повстаннями.

Разом із тим варто пам'ятати, що багатонаціональна структура Речі Посполитої формувала простір інтенсивного культурного обміну, де різні етнічні спільноти взаємодіяли й обмінювалися художніми та інтелектуальними ідеями. Показовими прикладами такого співіснування культур були постаті Яна Кохановського — одного з провідних польських поетів епохи Відродження, який подорожував усією Річчю Посполитою, творив польською мовою та присвячував свої твори литовській аристократії, — та Федора Євлашевського, шляхтича з Новогрудка, що на межі XVI–XVII століть написав «Щоденник» старобілоруською мовою кирилицею, твір, який вважається одним із перших зразків білоруської світської літератури.

Польська мова поступово перетворилася на універсальний засіб спілкування серед шляхти всієї Речі Посполитої. Згодом її використовували не лише представники цього стану: збереглися документи кінця XVI століття, зокрема козацькі листи, адресовані королю, гетьманам і урядовцям, які були написані польською, хоча й помітно під впливом руської мови.

У другій половині XVII століття польська мова вже відігравала значно ширшу роль — вона стала не лише внутрішнім інструментом комунікації в межах Речі Посполитої, а й мовою міжнародного спілкування у Центрально-Східній Європі.

Особливо помітною була її роль на українських землях, що входили до складу Корони. Вже до середини XVII століття тут активно відбувався процес полонізації культури й літератури. Польську мову сприймали як мову престижу не лише серед світських еліт, але й у середовищі Православної церкви, де з плином часу дедалі сильніше відчувався вплив латинізації та полонізації.

Однак поширення польської мови не слід автоматично ототожнювати із повною полонізацією населення. Для більшості представників українських земель, так само як і для багатьох інших мешканців Речі Посполитої, польська

була насамперед зручною мовою міжнаціонального спілкування, необхідною для участі в політичному й суспільному житті, однак не завжди сприймалася як рідна.

Поступово польська стала мовою не тільки шляхти, а й чиновництва, духовенства й діловодства — фактично офіційною мовою Корони, а згодом і Великого Князівства Литовського, де вона витіснила руську мову з офіційної документації.

Проте особливість цього мовного поширення полягала в тому, що його не супроводжувала державна політика примусу чи заборон щодо використання інших мов. На відміну від тогочасної Англії чи Франції, де держава активно втручалася у мовні питання й намагалася нав'язувати офіційну мову через закони, у Речі Посполитій подібних ініціатив не було. Навіть якби такі спроби з'явилися, вони, ймовірно, не мали б жодного шансу на реалізацію, адже суперечили самій політичній культурі цієї багатонаціональної держави[17].

2.3. Економічний занепад Речі Посполитої в другій половині XVII-першій половині XVIII ст.

У своєму літописі, написаному на початку XVIII століття, Самійло Величко наводить виразний опис того, як спустошеною виглядала Правобережна Україна після тривалих війн. За його словами, ця земля фактично знелюдніла, а родючі поля, які колись давали гарні врожаї, заросли очеретом і бур'янами. Хоча території Західного Поділля та Київського Полісся постраждали не так сильно, навіть там можна було побачити покинуті селянські хати та занедбані земельні ділянки.

Наслідки війн були особливо відчутні на теренах Червоної Русі. Згідно з підрахунками, після війн XVII століття з кожної сотні селянських господарств у Львівській землі збереглися лише 42, у Холмщині — 45, а в Сяноцькій землі — 46. Крім зменшення кількості дворів, помітно скоротилися й площі оброблюваної

землі: в середньому з 100 ланів, які оброблялися до війни, близько 80 залишилися пустувати.

Подібна ситуація спостерігалася й на білоруських територіях, зокрема у Гродненській та Кобринській економіях. Серед усіх видів землеволодіння найменших втрат зазнали маєтки шляхти, тоді як королівські та церковні землі були розорені значно більше.

Протягом другої половини XVII та першої половини XVIII століття економічні відносини в Польщі залишалися переважно такими ж, як і в XVI – першій половині XVII століття.

Сільське господарство продовжувало залишатися головною основою економіки держави та основним заняттям більшості її населення. Велику частину земель як і раніше контролювали магнати, шляхта, король і духовенство. Значну роль зберігала велика земельна власність, яка зосереджувалася в руках кількох впливових родів.

Частину землі обробляла дрібна шляхта, що володіла невеликими ділянками, мала обмежену кількість кріпаків або працювала на своїх полях самотійно. Такі невеликі маєтки траплялися в різних куточках Польщі, однак найбільше їх було в Мазовії та на Підляшші.

Середня шляхта, як правило, володіла одним або двома селами. А ось справжні земельні володіння-гіганти належали магнатам, які контролювали десятки чи навіть сотні сіл. Серед таких магнатських родів були Радзивілли, Сапегі, Потоцькі, Браницькі, Сенявські, Чарториські. Їхні маєтки утворювали цілі «приватні держави».

На середину XVIII століття Кароль Радзивілл, знаний як «пане Коханку», володів не тільки родовими землями, а й великими королівськими маєтками, до складу яких входило 16 міст і 583 села. Більше того, він утримував власне військо чисельністю до 6 тисяч осіб[12].

Магнатські маєтки упродовж століть неухильно розширювалися, поглинаючи землі, що раніше належали дрібній та середній шляхті. Для прикладу, в одному з районів Люблінського воєводства на середину XV століття поміщикам

із володіннями менше ніж 100 селянських ланів належало близько 44,9% усіх земель. До середини XVII століття ця частка скоротилася до 16,9%, а до кінця XVIII століття — вже до 9,8%.

Водночас частка землевласників, які контролювали від 100 до 500 ланів, залишалася протягом тривалого часу відносно стабільною: близько 24,3% у XV столітті, 26,3% у XVII столітті й 33,2% до кінця XVIII століття.

Найбільш помітно зростала питома вага великих маєтків — тих, чия площа перевищувала 500 ланів. Якщо в XV столітті їм належало 13,3% земель, то в XVII — уже 30,7%, а на кінець XVIII століття ця цифра зросла до 41,9%[6, с. 67-68].

Після довготривалих війн перед польською шляхтою постало завдання відновити розорені господарства, які становили основу їх добробуту. Вирішували цю проблему двома основними шляхами: або переводили селян на чинш, або розширювали фільваркову економіку. У тих місцях, де наслідки війн були найтяжчими — населення значно скоротилося, а господарства занепали, — шляхта частіше застосовувала практику переведення селян на чинш (очіншеваніє). Це дозволяло знизити витрати та уникнути безпосереднього керування господарством.

Особливо активно така практика поширювалася в Литві та Білорусі. В Україні, де після війн залишалося багато пустих земель, поміщики, зацікавлені в залученні робочої сили, також пропонували селянам певні пільги, зменшуючи кількість панщинних днів або зовсім скасовуючи панщину, переводячи їх на грошову оренду — чинш.

Великий прошарок чиншовиків склався у Великій Польщі та на Помор'ї. Переважно це були колоністи, відомі як "голендри", нащадки переселенців з Голландії. Пізніше до них долучилися німецькі колоністи та польські переселенці з інших регіонів. Формально вони мали статус вільних селян, хоча їхні права насправді були досить обмежені.

Особливо багато таких поселень виникало на низинних і заболочених територіях, зокрема на Гданських Жулавах, у долинах Вісли, Варти та Нотеці.

Крім того, майже всі села, які перебували у власності міських магістратів Познані й Калиша, також були переведені на чинш.

Чиншовики, зазвичай, були більш зацікавлені у веденні продуктивного господарства, що, у свою чергу, забезпечувало феодалам стабільний прибуток. У Великій Польщі, з її порівняно розвиненою промисловістю, система чиншу допомагала землевласникам підвищувати доходи, особливо в тих селах, де був поширений відхід селян на заробітки.

Розширення фільваркових господарств відбувалося насамперед у тих регіонах, де, попри спустошення внаслідок війн, більшість селян залишалася жити на своїх землях, а поміщики володіли достатніми фінансовими ресурсами для забезпечення фільварків реманентом та худобою. У таких умовах фільварки активно поглинали спорожнілі селянські наділи, а розорене кріпацьке населення дедалі частіше залучалося до відпрацювання панщини або працювало за мізерну оплату на поміщицьких угіддях.

Поширення фільваркової системи прямо призводило до погіршення становища селян, зокрема до їх обезземелення. Це особливо помітно на прикладі земель Червоної Русі. Так, у 132 селах, що належали до королівських володінь на території Холмської, Саноцької та Львівської земель, протягом часу значно зросла кількість коморників (з 0,1% до 2,1%), халупників і загородників (з 18,9% до 29,2%), а також селян, які володіли меншими за лан ділянками (з 16% до 32,1%). Натомість число повноправних господарів лану знизилося з 27% до 20,3%, а господарів 7/8 лану — з 28,9% до 13,9%, і володарів цілого лану — з 9,1% до 2,4% [6, с. 69-70].

Такий підхід до відновлення феодального землеволодіння став типовим для більшості земель, особливо ж він домінував у Малій Польщі.

Уже на початку XVIII століття процес дроблення селянських господарств, спричинений розширенням фільварків, досягнув такого рівня, що окремі селяни володіли навіть не повною халупою чи загородою, а лише її половиною. Обезземелені та малоземельні селяни змушені були шукати заробіток у поміщиків, які, користуючись злиденим становищем селянства та власною

необмеженою владою, встановлювали для них надзвичайно низьку оплату за працю. Така форма найму мала чітко виражений феодалський характер.

Поміщицький двір повністю контролював як господарську діяльність селян, так і їх доступ до ринку. Кріпаки були зобов'язані молоти зерно виключно на панських млинах, а також підкорятися праву пропінатії, яке забезпечувало поміщику монополію на продаж алкогольних напоїв. Ба більше, селяни були змушені купувати у пана встановлену кількість спиртних напоїв, навіть якщо не мали на це потреби. Право пропінатії на практиці перетворилося на механізм систематичного споювання селян.

У той час, коли експорт зерна різко скоротився, а внутрішній ринок перебував у занепаді, поміщики знайшли нове джерело прибутку — вони переорієнтувалися на виготовлення горілки з власного збіжжя, заробляючи на її продажу. Примусово нав'язаний селянам алкоголь давав феодалам стабільний і значний дохід, який у багатьох випадках становив 30-40% від загальних прибутків поміщицького господарства.

Селянин залишався жорстко обмеженим у своїй господарській діяльності. Його економічна свобода була значною мірою обмежена як у питаннях продажу майна, так і при спробах отримання кредиту. У багатьох маєтках селяни змушені були здавати продукти власного виробництва — зокрема віск, мед, льон, прядиво, хутра — безпосередньо до поміщицького двору за цінами, які самостійно встановлював власник маєтку. Так само вони зобов'язані були купувати у поміщика сіль, оселедці, тютюн, цвяхи та інші товари за завищеною вартістю — інколи переплачуючи за них від 50 до 200% реальної ринкової ціни[25].

Друга половина XVII та перша половина XVIII століття стали періодом глибокої економічної кризи для Речі Посполитої, що виявлялася передусім у стагнації торгівлі й промисловості. Внаслідок спустошень, спричинених тривалими війнами та загальної феодалської нестабільності, кількість міського населення значно скоротилася, що є яскравим свідченням економічного занепаду. Так, у Варшаві, наприклад, на 1654 рік мешкало близько 10 тисяч осіб, але вже до 1660 року населення скоротилося до 4 тисяч. Місто Вельск у 1671 році

нараховувало лише 100 жителів, а у Пільні кількість будинків зменшилася з 202 (у 1629 році) до всього лише 36 у другій половині XVII століття.

Занепад ремесел, що розпочався ще в першій половині XVII століття, у наступні десятиліття лише поглиблювався, і в багатьох містах ремісниче виробництво майже повністю зникло. Наприклад, у місті Освенцим кількість ремісників скоротилася з 20 до 6 осіб.

Криза торкнулася й гірничої промисловості. На рудниках поблизу Олькуша видобуток свинцю зменшився з 50 тисяч до 14 тисяч центнерів на рік, а виробництво срібла впало з 6 тисяч до 300 гривень. У Хенчіні в середині XVII століття рудники взагалі були покинуті.

На загальний економічний стан країни негативно вплинула й зміна глобальної торговельної системи після епохи великих географічних відкриттів. Польща, подібно до східних територій Німеччини, опинилася, за словами Карла Маркса, на «задвірках Європи».

У другій половині XVII століття обсяги польського експорту помітно знизилися. У 1700–1719 роках з території Польщі щороку вивозилося не більше 20 тисяч лаштів хліба. Щодо промислової продукції, то її експорт, який і раніше не був значним, на зламі XVII–XVIII століть практично припинився.

Торговий баланс Речі Посполитої у цей період залишався хронічно пасивним. У середньому щороку країна отримувала приблизно 35 мільйонів злотих за експортовані товари, тоді як на імпорт витрачалося до 45 мільйонів злотих. Із цієї суми близько 15 мільйонів йшло на закупівлю вина, а ще приблизно 18 мільйонів — на прянощі та предмети розкоші. Таким чином, імпорт мав переважно споживчий характер і не сприяв економічному розвитку держави. Наслідком цього стало те, що результати важкої праці польського селянства витрачалися феодальною верхівкою на предмети розкоші, збагачуючи іноземних торговців.

Відтік благородних металів за кордон спричинив дедалі ширше використання в обігу неповноцінної монети, що лише поглиблювало кризу внутрішньої торгівлі. Значної шкоди грошовій системі завдали мідні шелеги,

випущені у 1659 році, а також так звані "злотувки" (тинфи), що почали карбуватися з 1663 року. Вони містили лише 3,36 г срібла замість традиційних 8,15 г. Уряд, намагаючись стабілізувати ситуацію, запровадив примусовий курс для цих знецінених монет, однак це призвело до різкого зростання лажу (різниці в курсі) щодо повноцінної монети. Наприкінці XVII століття лаж досяг 100% і на такому рівні залишався протягом усього XVIII століття. У результаті відбулося фактичне роздвоєння грошової системи, що завдало серйозного удару по розвитку промисловості та торгівлі[30].

Ярмарки, які раніше відігравали важливу роль як у внутрішній, так і в зовнішній торгівлі, значно втратили своє значення. Колись престижні ярмарки в Познані та Кракові, які приваблювали іноземних купців, тепер різко скоротили свої обсяги торгівлі.

Занепад торгівлі та промисловості непокоїв не лише міщан, які масово розорялися, але й шляхту, яка вбачала у цьому загрозу для державних фінансів. Питання кризи міст неодноразово підіймалося на засіданнях сеймів. У численних сеймових конституціях XVIII століття вказувалося на вкрай тяжке становище міського населення. В одній з них прямо зазначалося, що «міста з різних причин дійшли до краю занепаду, гноблення і безправ'я, зовсім спустошені й у вкрай жалюгідному стані». Проте, незважаючи на усвідомлення проблеми, шляхта, турбуючись переважно про податкові надходження, не бажала відмовлятися від своїх економічних привілеїв та господарської політики, яка й спричинила занепад міського життя.

РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНА КРИЗА ТА ЗАНЕПАД ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

3.1. Криза шляхетської системи та розвал політичного ладу у XVIII столітті

Кризові процеси, що охопили Річ Посполиту в останній третині XVIII століття й зрештою призвели до її зникнення з політичної карти Європи, з погляду сучасності можуть здаватися одноманітними як за своїм характером, так і за реакцією на них з боку шляхетського суспільства. Проте при детальнішому розгляді стає зрозуміло, що сучасники цих подій сприймали їх по-різному, і їхнє ставлення до політичної ситуації було неоднозначним. Від початку Барської конфедерації до остаточного поділу Речі Посполитої (1768–1795 рр.) спостерігалось значне розмаїття думок, зумовлене як внутрішніми обставинами, так і впливом міжнародної політики. Важливу роль у пробудженні політичної свідомості та зростанні патріотичних настроїв відіграв перший поділ Речі Посполитої 1772 року, який став поштовхом до реформ і пожвавив суспільну активність, особливо під час роботи Великого Сейму 1788–1792 років. Однак навіть ця хвиля реформістських настроїв не охопила всього суспільства: чимало людей залишалися зосередженими на власних повсякденних справах, а після другого поділу – ще й змушені були пристосовуватися до нової адміністрації на приєднаних територіях. Схожа ситуація спостерігалася і в період повстання під проводом Тадеуша Костюшка 1794 року, яке, незважаючи на значне піднесення патріотизму, завершилося остаточною ліквідацією державності Речі Посполитої[26].

Війни, які вела Річ Посполита в XVII столітті – з Швецією (з перервами між 1600 і 1660 роками та на початку XVIII століття), з Московією (1577–1582, 1609–1619, 1632–1634, 1654–1667) і Туреччиною (1621, 1672–1699) – залишили значний слід в історії Польщі завдяки численним блискучим перемогам. Кампанії Стефана Баторія проти Івана IV Грозного, атаки польської гусарії при Кірхольмі (1605) та Клушині (1610), дві великих битви під Хотином (1621 і 1673), перемоги над

московськими військами під Полонкою і Цудновом (1660), а також славна Віденська відсіч (1683) – усі ці події стали невід'ємною частиною польської національної традиції. Вони також продемонстрували ефективність старопольського військового мистецтва, яке змогло перемогти супротивників, що застосовували інші тактичні підходи.

Протягом багатьох років війни польські війська отримали безцінний досвід у боротьбі з мобільними татарськими загонами, що дозволило створити чудову кінноту, здатну ефективно протистояти нападам цього вправного противника. Коли польсько-литовські війська стикалися з шведською піхотою, яка мала великий арсенал вогнепальної зброї, вони адаптувалися до умов бою, що їх пропонував противник, поєднавши сучасне європейське воєнне мистецтво, яке базувалося на вогневій силі піхоти та артилерії, зі старопольським, що надавав перевагу кінноті. Це дозволило їм перемогти шведів і застосувати такі ж стратегії в боротьбі з московськими та турецькими військами.

Однак період правління Яна III Собеського, на жаль, приніс низку поразок у війнах з Османською імперією. І все ж, більшість значних перемог не були належно використані. Героєм легенд стало не лише це століття, але й великі постаті того часу – Ян Кароль Ходкевич, Станіслав Жулкевський, Стефан Чарнецький та Ян Собеський, які увійшли в історію як національні герої.

Тим не менш, поряд із героїчними подвигами часто траплялися випадки бездарності, боягузтва та навіть зради. Ситуація, коли магнати в 1655 році піддалися шведському королю, стала попередженням для майбутніх конфліктів, таких як Торговицька конфедерація 1792 року, що була спрямована проти державного порятунку – Конституції 3 травня. Поведінка шляхти, яка відмовлялася затверджувати податки й зривала засідання сейму, була одним з факторів, що призвели до падіння Речі Посполитої, оскільки в той час сусідні держави модернізували й зміцнювали свої збройні сили.

Безпосереднім наслідком численних воєн, що точилися на території Речі Посполитої в XVII столітті, стало значне спустошення країни. Через воєнні втрати, посилені голодом і хворобами, населення скоротилося на третину. У

деяких регіонах було знищено понад 50% господарств та міських будівель, багато з яких так і не було відбудовано. Це негативно вплинуло на стан економіки. Експорт зерна через Гданськ, який почав зменшуватися ще з 1618 року, тепер впав більш ніж у п'ять разів. Значних втрат зазнала й польська культура, оскільки загарбники вивезли численні твори мистецтва, документи та книги.

Одночасно з економічною кризою спостерігалось падіння міжнародного значення Речі Посполитої. Відсутність сильної армії, порожні державні скарбниці та внутрішня анархія перетворили польсько-литовську державу на об'єкт політичних маніпуляцій сусідніх держав, що впроваджували абсолютистський лад. Уже в 1656 році шведський король Карл X Густав запропонував своїм союзникам — Бранденбургу та Семигородові — поділ Речі Посполитої.

При пануванні Яна III Собеського, всупереч волі короля, австрійська дипломатія втягнула Польщу у війну з Туреччиною, що насправді велась в інтересах Австрії. Кінцем міжнародного занепаду Речі Посполитої стала Велика Північна війна. Тодішній польський монарх, саксонський електор Август II Сильний, в союзі з Росією почав війну проти Швеції. Успішний контрнаступ шведського короля Карла XII перетворив Польщу на поле бою чужих армій. Магнати й шляхта розділилися на табори, що підтримували різні сторони конфлікту, а прихильники Швеції навіть обрали короля, якого рекомендували їм загарбники.

Після поразки шведів в розореній країні спалахнув бунт проти Августа II. Безпорадний монарх звернувся по допомогу до російських військ. З того часу Річ Посполита поступово перетворювалася на фактичний протекторат Росії[17].

3.2. Остаточний занепад держави: поділи Речі Посполитої

Наприкінці XVIII століття з політичної мапи Європи зникла друга за розмірами країна континенту (за даними на 1771 рік) — Річ Посполита, держава з багатовіковими традиціями, що сягали ще X століття. Її унікальність полягала не лише у великій території, а й у політичному устрої, за якого значна частина

населення, як на той час, мала політичні права та активно брала участь у прийнятті державних рішень. Однак серія поділів країни позбавила громадян звичних форм політичного життя, змусивши їх пристосовуватися до реалій нових режимів — монархій, які, хоча й були освіченими, залишалися абсолютними за своєю природою. З моменту укладання договорів про поділ, як самі мешканці Речі Посполитої, так і пізніші покоління істориків неодноразово ставили собі питання: що ж стало справжніми причинами й умовами цієї масштабної політичної катастрофи?

В умовах сучасної Європи, яка поєднує процеси інтеграції з проявами внутрішньої напруженості та конфліктів, надзвичайно актуальним є повернення до аналізу історичного досвіду Речі Посполитої. Це дозволяє глибше осмислити фактори постійної кризи її суверенності, яка впродовж тривалого часу відкривала шлях до зовнішнього втручання у внутрішні справи держави. Такий аналіз має не лише історичну, а й концептуальну цінність для розуміння викликів, що стоять перед сучасними політичними утвореннями у Європі.

У другій половині XVIII століття зовнішньополітична ситуація для Речі Посполитої складалася вкрай несприятливо. Період Семирічної війни (1756–1763 рр.) став випробуванням для держави, оскільки її територією вільно пересувалися й дислокувалися російські війська, які зайняли значну частину країни — зокрема, території Великого князівства Литовського, район Вісли та Королівську Пруссію. Додатково до цього країна зазнавала прусських набігів, а бойові дії охопили і прикордонні зони на заході.

Подальше загострення ситуації відбулося в 1762–1764 роках, коли через тяжку хворобу короля Августа III увага сусідніх держав зосередилася на питаннях престолонаслідування в Речі Посполитій. Уже в 1758 році Франція та Австрія узгодили між собою висунення кандидата на трон з династії Веттинів — саксонської династії, представники якої вже раніше займали польський престол.

Пруссія, яка зазнала послаблення внаслідок війни та перебувала в дипломатичній ізоляції, не мала змоги протистояти російському впливу в регіоні. У цій ситуації її король Фрідріх II вирішив тимчасово об'єднати зусилля з Росією

для впливу на процес виборів нового короля. 6 червня 1762 року було підписано договір між Росією та Пруссією, який передбачав спільні дії, спрямовані на те, щоб не допустити потрапляння Речі Посполитої під контроль інших європейських держав. Формально передбачалося збереження виборності монарха, однак новим королем мав стати представник місцевої шляхти — так званий "П'яст".

Пруссія вела власну гру: вона розраховувала на підтримку з боку Катерини II у питанні анексії Балтійського узбережжя Речі Посполитої. Водночас у колах європейської дипломатії не виключали можливості опору французької, австрійської, османської чи навіть шведської сторін проти спроб Росії нав'язати свого кандидата на трон, що свідчить про високий рівень міжнародної конкуренції за вплив над Річчю Посполитою.

Після смерті Августа III 5 жовтня 1763 року в Дрездені в Речі Посполитій розгорнулася активна боротьба за королівський престол. Найбільш ймовірним претендентом вважався його син, новий саксонський курфюрст Фрідріх Крістіан Леопольд, якого підтримувала Австрія. Проте його смерть 7 грудня того ж року кардинально змінила ситуацію — спадкоємець, онук Фрідріх Август III, був малолітнім і не міг узяти участь у виборах[27, с.105].

Ще на початку 1763 року, 3 лютого, в Петербурзі відбулася важлива нарада при імператорському дворі, де Катерина II висловила позицію щодо наступника Августа III. Вона наполягала на підтримці "П'яста" — польського шляхтича, який не залежав би від жодної іноземної держави й не був у похилому віці. Імператриця запропонувала дві кандидатури: стольника литовського Станіслава Понятовського та князя Адама Чарторийського. Для реалізації плану було вирішено виділити значну суму — до мільйона рублів — а також підготувати військовий корпус чисельністю до 30 тисяч осіб, що свідчило про серйозність намірів Росії забезпечити вигідний для неї результат виборів.

У самій Речі Посполитій вибори супроводжувалися гострим суперництвом між представниками шляхетської верхівки. Претензії на трон висловили такі впливові діячі, як Францишек Ксаверій Браницький, Францишек Салезій Потоцький і Станіслав Любомирський. До боротьби активно долучилися й великі

магнатські роди Великого князівства Литовського, кожен з яких прагнув підвищити власний політичний вплив.

Особливу роль відіграв клан Чарторийських, до якого належали великий литовський канцлер Міхал Чарторийський і руський воєвода Август Чарторийський. Вони висунули кандидатуру свого племінника — Станіслава Понятовського, стольника литовського. Їхніми суперниками стали представники інших могутніх родів: Массальські (зокрема, великий литовський гетьман Міхал Юзеф Массальський і його син, віленський єпископ Ігнатій Якуб Массальський), а також польний литовський писар Міхал Казимир Огінський і віленський воєвода Кароль Станіслав Радзивілл. Усі вони прагнули не лише контролю над короною, а й утвердження свого домінування в управлінні державою, що загострювало внутрішньополітичну напругу та відкривало шлях до подальшого втручання іноземних сил[21].

Фаворитами Російської імперії в боротьбі за владу в Речі Посполитій стали Чарторийські, які активно шукали військової підтримки для посилення своїх позицій у Великому князівстві Литовському. Ще 20 травня 1763 року, ще до смерті Августа III, вони звернулися до Росії з пропозицією ввести війська на литовські землі та надати фінансову допомогу у розмірі 200 тисяч червінців для забезпечення контролю над виборами маршалків на сеймиках і створення конфедерацій.

У грудні того ж року російський посол у Варшаві Герман Карл фон Кейзерлінг повідомив Катерині II, що військові приготування князя Радзивілла в Литві змусили Чарторийських звернутися по захист — вони просили надіслати їм від 800 до 1000 військових. Конкретно йшлося про чугуївських козаків, яких вважали найхоробрішими та найкраще дисциплінованими. У відповідь Катерина II доручила генерал-аншефу графу З. Чернишову відправити зі Смоленська до польського кордону 200 гусарів і 200 козаків, а решті військ наказала бути наготові.

Імператриця не шкодувала коштів для підтримки кандидатури Станіслава Понятовського. У січні 1764 року до Вільна було направлено полковника С.

Тучкова з таємним завданням схилити на бік Росії впливовий рід Массальських. Гетьман Михайло Массальський, якому вже пропонували щорічну пенсію в розмірі 8 тисяч рублів, висунув ще більш амбітні вимоги — отримати прибуткове графство Дубровенське або один мільйон злотих разом з підтримкою 4 тисяч російських солдатів для захисту конфедерації Великого князівства Литовського від К. Радзивілла.

Указом від 24 січня 1764 року Катерина II погодилася виділити Массальським 100 тисяч червінців на організацію шляхетських сеймиків. Щоб уникнути підозр у втручанні у внутрішні справи Речі Посполитої, було вирішено не афішувати мету прибуття двотисячного російського військового корпусу. Його офіційним завданням проголошувалося "заміщення" частин, які раніше перебували в польській Пруссії для охорони продовольчих складів. Така обережність свідчила про прагнення Росії впливати на ситуацію, не викликаючи відкритого протесту ані з боку місцевої шляхти, ані з боку європейських держав.

Окрім масованої фінансової підтримки, Катерина II активно використовувала політичний інструмент конфедерацій для реалізації своєї зовнішньої політики на території Речі Посполитої. Конфедерації, які формально виступали за збереження шляхетських свобод і державної незалежності, насправді часто були створені за російські кошти і під прикриттям російських військ. Це давало змогу Імперії легітимізувати свою військову присутність у Речі Посполитій під виглядом «захисту свободи та Вітчизни»[1].

Яскравим прикладом стало створення у 1764 році Генеральної конфедерації Великого князівства Литовського. 20 квітня того року Чарторийські звернулися до Катерини II із заявою, що Литва не бажає ніякої іншої допомоги, крім як від російських військ. Таким чином, Росія вводила війська на прохання самої конфедерації, формально дотримуючись норм суверенітету Речі Посполитої, але фактично грубо втручаючись у її внутрішні справи.

Особливу увагу імператриця приділяла підкресленню відмінностей між двома частинами Речі Посполитої — Короною Польською та Великим князівством Литовським. Така тактика дозволяла «роз'єднати» державу зсередини

й послабити її політичну єдність. Так, наприклад, коли до Петербурга прибув посланець від литовської конфедерації — чашник Гервасій Людвік Оскерко, Катерина II наполягала на тому, щоб під час аудієнції було зроблено «церемоніальну» відмінність між представниками Корони та Литви, підкреслюючи окремість останньої. Оскерко отримав від імператриці щедрий дарунок — 4 тисячі рублів, а до Литви було направлено 6-тисячний корпус під командуванням генерал-майора Рененкамфа для підтримки конфедерації.

Фінансові витрати Російської імперії на «польські справи» у 1763–1766 роках становили вражаючу суму — приблизно 4 млн 400 тис. рублів, що дорівнювало 7–8 % річного бюджету імперії. Тільки на підкуп депутатів виборчого сейму 1764 року російський посол у Варшаві князь Микола Рєпнін витратив 60 тис. рублів. Саме завдяки цим масованим фінансовим вливанням та прямій військовій підтримці влітку 1764 року на престол Речі Посполитої було обрано ставленика Росії — Станіслава Августа Понятовського, стольника литовського, який став королем під іменем Станіслав Август. Його прихід до влади закріпив глибоку залежність польсько-литовської держави від Росії та посилив процес внутрішнього розкладу Речі Посполитої[1].

Станіслав Август Понятовський, будучи новим королем Речі Посполитої, намагався провести низку реформ, спрямованих на зміцнення держави. Його пропозиції включали обмеження використання права «*liberum veto*» — права будь-якого шляхтича зупиняти законодавчі акти шляхом простого заперечення, яке фактично паралізувало парламентські процеси. Також король планував впорядкувати державні фінанси та збільшити чисельність армії. Однак найбільшу підтримку отримала ідея обмеження «*liberum veto*», що не викликало великого спротиву з боку Росії, яка була готова погодитися з такими змінами.

Проте реформи короля зустріли опір з боку Росії та Пруссії, що було зумовлено зовнішньополітичними інтересами цих держав. Однією з основних причин втручання у справи Речі Посполитої стала проблема прав дисидентів — православних та протестантів, яких у державі було чимало, і їхні права були

обмежені попередніми сеймовими конституціями. Росія та Пруссія, підписавши угоду в 1762 році, зобов'язалися захищати права цих груп.

Цей конфлікт набув серйозного розвитку, коли протестанти Речі Посполитої надіслали звернення до Августа III з вимогами відновлення своїх релігійних прав і свобод. Одночасно Росія підготувала доповідь про захист православних в Речі Посполитій. Це питання стало важливим інструментом для дипломатичної кампанії, спрямованої на зменшення незалежності Речі Посполитої та посилення впливу Росії.

Крім того, у 1764 році було підписано російсько-пруський оборонний трактат, який став частиною секретної угоди щодо подальших дій стосовно Речі Посполитої. Катерина II та Фрідріх II погодилися на підтримку дисидентів, зокрема на повернення їм релігійних і світських привілеїв, якими вони користувалися раніше. Це об'єднання Росії та Пруссії у питаннях внутрішньої політики Речі Посполитої стало ще одним кроком до підкорення країни інтересам цих двох великих держав[].

Отже, у продовження політики активного втручання в справи Речі Посполитої, Росія вибудовувала ширшу геополітичну стратегію, відому як «Північна система», ініціатором якої став радник Катерини II — Микита Іванович Панін. Ця система була створена як противага політиці так званого «східного бар'єру», який підтримували Франція та франко-австрійський союз (Габсбурги і Бурбони) — головні опоненти Російської імперії у Європі.

Основні цілі «Північної системи»:

Утримання контролю над Річчю Посполитою та Швецією.

Недопущення посилення королівської влади в цих державах.

Підтримка дворянських вольностей, що дозволяло зберігати хаос і знижувати рівень централізації влади, вигідний для російського втручання.

Забезпечення стабільності на північних і західних кордонах Росії.

Формування союзу з Пруссією, Англією, Швецією, Данією, Саксонією та Річчю Посполитою.

У рамках цієї системи Росія намагалася втягнути Річ Посполиту в союз, що мало зробити її частиною зовнішньополітичного курсу Петербурга. Навіть сам Станіслав Август, король Речі Посполитої, був змушений обговорювати участь у «Північній системі» з послом Рєпніним.

Однак:

Спроба включення Саксонії до союзу зазнала невдачі через протидію Фрідріха II, який не бажав посилення її ролі.

Крихкість «Північної системи» проявилася під час подій у Швеції: у 1772 р. Густав III, за підтримки Франції, провів державний переворот, скасував парламентське правління та встановив абсолютну монархію, що йшло врозріз із цілями Катерини II.

Усе це відбувалося на тлі загострення «дисидентського питання»:

Попри тиск Росії, сейм 1766 року відмовився задовольнити вимоги щодо надання релігійних і громадянських прав дисидентам.

Поведінка Чарторийських не відповідала очікуванням Катерини II, тому вона наказала Рєпніну організувати звернення дисидентів із проханням про російське втручання.

Рєпнін навіть намагався розколоти союз короля з Чарторийськими, використовуючи внутрішні суперечності. Проте через слабкий політичний вплив короля ця спроба не дала результатів[27, с. 108].

Таким чином, Росія активно використовувала як внутрішні проблеми Речі Посполитої, так і ширший міжнародний контекст для посилення свого впливу, причому робила це через військову силу, дипломатичний тиск і підтримку штучно створених конфліктів.

28 лютого 1767 року в місті Слуцьк зібралося приблизно 800 представників кальвіністів і православних. Згодом, 18 березня, утворена ними Слуцька конфедерація на чолі з графом Яном Грабовським звернулася до Російської імперії з проханням про захист своїх прав. У відповідь на це звернення, на територію Великого князівства Литовського було введено близько 40 тисяч російських солдатів. Тим часом було також створено протестантську

конфедерацію в Торуні під проводом генерала Єжи Вільгельма Гольтца, а католицьку — в Радомі, очолив її князь Каєтан Радзивілл. 23 червня Радзивілла було офіційно проголошено маршалком Генеральної конфедерації Корони Польської та Великого князівства Литовського.

На сеймі, який розпочався в жовтні 1767 року, російський посол князь Микола Васильович Рєпнін вживав усіх можливих заходів для вирішення питання рівноправності дисидентів. Варшава на той момент уже була оточена російськими військами. 21 лютого 1768 року сейм затвердив договір між Росією та Річчю Посполитою про «вічну дружбу». Згідно з цим договором, Росія зобов'язувалася гарантувати збереження державного устрою Речі Посполитої та недоторканність її політичних інституцій. Таким чином, Річ Посполита юридично стала частиною так званої «Північної системи». Угода передбачала, що Росія буде захищати Річ Посполиту від зовнішньої агресії, підтримуватиме систему «*liberum veto*», вільний вибір монарха, її кордони та основні закони. Дисидентам було офіційно надано рівні політичні права з католиками.

Незважаючи на формальне укладення договору, князь Рєпнін у січні 1768 року писав Катерині II, що три чверті населення Речі Посполитої залишаються ворожими до Росії, обурені поверненням прав дисидентам, нав'язаним зовнішнім контролем над внутрішніми законами, і звинувачують короля, якого посадила на трон саме Росія. Новому російському послові в Польщі, князю Михайлу Микитовичу Волконському, було доручено створити «доброчесну конфедерацію» та послабити вплив родини Чарторийських на короля.

У лютому 1768 року противники зрівняння прав дисидентів із католиками створили Барську конфедерацію, яка звернулася по підтримку до Франції та Османської імперії.

Перші плани поділу Речі Посполитої в Росії почали обговорювати ще 6 жовтня 1763 року, коли віце-президент Військової колегії, генерал-аншеф граф Захар Чернишов представив «секретний проект» з приєднання певних польських територій для зміцнення захисту російських кордонів уздовж річок Дніпро та Західна Двіна. У проєкті пропонувалося включити до складу Росії Крейцбург,

Дінабург, Ліфляндію, Полоцьке й Вітебське воєводства, а також низку територій уздовж Дніпра — до Києва включно. Метою такого приєднання називалася державна безпека, а сам проєкт передбачав створення «кращої окружності» для захисту російських рубежів. Хоча цей план тоді лише заслухали та відклали, він свідчив про зацікавленість російського двору не тільки в контролі над вибором короля в Польщі, а й у здійсненні там активної зовнішньої політики. У документі наголошувалося, що анексію слід подавати як справедливу і політично вмотивовану, аби вона не виглядала як суто військове завоювання.

Вже у 1767 році в самій Речі Посполитій та сусідніх державах поширилися чутки про наміри Катерини II захопити Білорусь, однак князь Микола Рєпнін та інші російські представники ці звинувачення заперечували.

Нову ідею поділу запропонував у 1768 році австрійський канцлер князь Венцель Кауніц. А 2 лютого 1769 року прусський король Фрідріх II виклав свій варіант розподілу: він прагнув отримати Польську Пруссію разом із Вармією та правом патронату над Гданськом, тоді як Росії пропонувалося компенсувати свої військові витрати захопленням будь-яких польських територій на її вибір.

Під час поїздки до Петербурга взимку 1770–1771 років принц Генріх Пруський переконав Катерину II в доцільності поділу Речі Посполитої між трьома державами як способу виходу з політичної кризи.

У той самий період — із лютого 1769 до грудня 1770 року — Австрія, у кілька етапів, анексувала Ципське й Зандекське староства, а також соляні копальні Велички та Бохні. 3 травня 1770 року Відень почав підштовхувати Пруссію до подібних дій. Скориставшись сприятливою ситуацією, наприкінці 1770 року Пруссія встановила санітарний кордон під приводом боротьби з епідемією чуми, фактично включивши до нього територію Східної Пруссії, що належала Речі Посполитій.

Катерина II, коментуючи дії Австрії, сказала принцу Генріху Пруському, що якщо Відень дозволив собі анексію польських земель, то інші сусіди також мають право «нахилитися і підняти» свою частку. За словами самого Фрідріха II,

саме це австрійське захоплення стало ключовим чинником у пришвидшенні рішень щодо поділу Речі Посполитої.

До літа 1771 року ініціативу в перемовинах перехопив Фрідріх II. 14 червня того ж року він підписав проєкт таємної конвенції з Росією про розподіл польських територій. Російський імператорський двір уперше офіційно обговорив участь у поділі 19 (30) травня 1771 року на засіданні імператорської ради. Глава зовнішньополітичного відомства Микола Панін, посилаючись на територіальні претензії Пруссії, заявив, що Росія має можливість відмежувати себе від Польщі природними рубежами — річками. У разі поділу, вважав Панін, Росія мала б отримати польську Ліфляндію та нові зручні кордони. У результаті Рада ухвалила приєднатися до Пруссії в процесі поділу Речі Посполитої.

Вибір річок як нових кордонів був пов'язаний не лише зі стратегічними міркуваннями, але й з прагненням зменшити витрати на утримання прикордонної інфраструктури. Остаточні межі Росія визначила в травні 1772 року за планом, укладеним М. Паніним.

Спершу Росія й Пруссія вели переговори про поділ потай від Австрії. Лише в грудні 1771 року російський посол у Відні, князь Дмитро Голіцин, отримав наказ повідомити австрійський уряд про домовленості та запропонувати приєднатися до них. 17 січня 1772 року канцлер Австрії Вензель Кауніц підтвердив згоду імператорського двору. А вже 19 лютого 1772 року імператор Йосиф II і Марія Терезія підписали акт, у якому визнавали права Пруссії та Росії на окремі польські території й одночасно наполягали на «повній рівності» Австрії в поділі.

25 липня 1772 року в Петербурзі було укладено дві таємні угоди: одну між Росією та Пруссією, іншу — між Росією та Австрією. А вже 5 серпня того ж року три держави — Росія, Австрія й Пруссія — підписали спільну конвенцію про розподіл територій Речі Посполитої. Згідно з нею, Росія отримала значну частину польської Інфляндії (Лівонії) та білоруські землі по річках Двіна, Друч і Дніпро; Австрія — частину Малої Польщі й південну частину Червоної Русі, за винятком

Кракова; Пруссія — Вармійське єпископство та Королівську Пруссію, за винятком Гданська й Торуня.

Найбільшу частину території загарбала Росія — 92 тис. квадратних кілометрів із населенням близько 1,3 млн осіб. Австрії дісталася густонаселена й економічно розвинена частина Малої Польщі (83 тис. км², 2,65 млн жителів), включаючи Львів та важливі соляні копальні у Величці. Пруссія ж отримала стратегічно вигідні й багаті землі — Гданське Помор'я та частину Великої Польщі (разом 36 тис. км² із населенням 580 тис. осіб). Гирло Вісли й польський анклав у Гданську опинилися під військовим контролем Пруссії. Хоча вона наполягала на включенні Гданська та Торуня, Росія наполягла на збереженні цих міст за Річчю Посполитою. Сейм офіційно затвердив угоду про поділ 30 вересня 1775 року[21].

Наслідки поділу викликали обурення як серед польського населення, так і в колах наближених до короля. Так, улітку 1774 року князь Адам Чарторийський запропонував Австрії змінити монарха Речі Посполитої, усунувши Станіслава Августа, якого підтримувала Катерина II, й висунути на трон ерцгерцога Максиміліана Франца — молодшого сина Марії Терезії. Племінник короля, князь Станіслав Понятовський, писав, що король завжди був противником союзу з Пруссією, оскільки вона могла зростати лише коштом польських земель, а всі її дії були спрямовані саме на це. Росія, зі свого боку, постійно тиснула через свого посла, який погрожував введенням військ. Король намагався уникнути війни, яка могла перерости у громадянське протистояння, адже більшість шляхти була проросійською, тоді як народ — категорично проти.

У другій половині 1780-х років, після пережитих поділів і внутрішніх конфліктів, Річ Посполита знову почала відігравати певну роль у європейській політиці. 25 вересня 1788 року на засіданні Державної ради в Петербурзі було ухвалено рішення відмовити королю Пруссії Фрідріху Вільгельму II в його посередницьких послугах у переговорах між Росією та Османською імперією. Причиною стала надмірна наполегливість прусської сторони, яка прагнула фактично диктувати умови миру. Водночас було вирішено посилити Українську

армію під командуванням Петра Рум'янцева за рахунок частин армії Катеринославської, Кавказького та Білоруського корпусів і направити її до польсько-пруського кордону.

Король Пруссії натомість пригрозив, що якщо Росія укладе союз із Річчю Посполитою, він також укладе з Варшавою власну угоду. Австрія, яка на той момент вбачала головну загрозу саме в Пруссії, погодилася підтримати Росію в війні проти Туреччини, прагнучи водночас ослабити вплив Берліна в Центральній Європі.

Несподіванкою для Росії стали амбіційні територіальні претензії Речі Посполитої у випадку її вступу у війну. У першому, таємному пункті проекту польсько-російського договору, надісланого з Варшави, йшлося про приєднання до Польщі Бессарабії й Молдавії до річки Серет. Це суперечило інтересам Австрії, яка прагнула розширити свої володіння на нижньодунайських землях. Григорій Потьомкін вважав, що поляки висувують завищені вимоги, розраховуючи в результаті хоча б на мінімальні поступки. Він радив Катерині II не давати жодних обіцянок щодо таких територіальних надбань, оскільки поляки можуть передчасно розголосити ці наміри, що лише загострить відносини Росії з Австрією.

У цій ситуації король Станіслав Август несподівано порушив узгодженість із Петербургом: до запропонованого Росією варіанту договору він самовільно додав умову, не узгоджену ні з Катериною II, ні з Потьомкіним. Йшлося про зміну форми обрання польського монарха: замість виборної монархії — спадкова, а наступником мав стати його племінник Станіслав Понятовський. Імператриця поставилася до цього з обережністю, вказавши, що така ініціатива потребує схвалення з боку інших гарантів польської конституції — Австрії та Пруссії.

Опозиція в Речі Посполитій рішуче виступила проти планів Станіслава Августа щодо впровадження спадкової монархії та укладення союзу з Росією. Уже 25 вересня 1788 року, в день відкриття сейму, пролунали критичні заяви. Під впливом Пруссії, яка обіцяла повернення втрачених у 1772 році територій, сейм зайняв виразну антиросійську позицію. Значну роль у політичному житті сейму

почала відігравати патріотична партія, яка вимагала реформування шляхетської республіки, посилення армії та глибоких змін у державному устрої. Союз із Пруссією вбачався цією політичною силою єдиним способом досягти поставлених цілей. Сейм, натомість, зажадав виведення російських військ із території Речі Посполитої та заборонив Москві використовувати польську територію для зв'язку зі своєю армією, що воювала проти Османської імперії[27, с. 111].

Протягом 1790 року російська дипломатія неодноразово порушувала питання про можливість нового поділу Польщі. Однак тодішнє міжнародне становище — війни з Туреччиною та Швецією — стримувало негайне втілення цих планів. У відповідь на польсько-пруський союз, було підготовлено проект окупації Київського, Брацлавського, Подільського й, імовірно, Волинського воєводств на випадок військової конфронтації. Ініціатором проекту став князь Григорій Потьомкін, який пропонував поділити Польщу таким чином, аби вона не мала змоги становити загрозу Росії ані самотійно, ані в союзі з іншими державами. Водночас повне знищення польської державності тоді ще не планувалося. У записці Потьомкіна «Про Білорусію» розглядалися проблеми адміністративного та соціального облаштування земель, які відійшли до Росії після першого поділу.

Попри успіхи Росії у війні з Османською імперією, у 1789 році Петербург прагнув завершити конфлікт і укласти мир. Цьому протидіяли дипломатичні зусилля Пруссії та Великої Британії. У 1790 році Австрія, не витримавши тиску, уклала з Туреччиною сепаратне перемир'я, пообіцявши не підтримувати Росію. Напруження в Європі зросло до такого рівня, що збройне протистояння між коаліціями Англії й Пруссії проти Росії й Австрії стало цілком ймовірним.

У цей період відбулися переговори між Варшавою та Берліном, у межах яких Пруссія пообіцяла допомогу Польщі в поверненні Галичини в обмін на передачу їй Гданська й Торуня.

29 березня 1792 року в Петербурзі Рада розглядала подальшу стратегію дій щодо Речі Посполитої. Олександр Безбородько представив проект офіційної

декларації, яку мав оголосити у Варшаві посол Яків Булгаков. Причиною до активних дій стало невдоволення частини польської шляхти реформами, втіленими Конституцією 3 травня 1791 року. Це невдоволення вилилось у створення Торговицької конфедерації, яка у своєму зверненні до Катерини II закликала її «як божество» втрутитися у внутрішні справи Польщі та «захистити свободу» шляхетського стану[10, с. 183].

18 травня 1792 року Булгаков офіційно передав литовському канцлерові Хрептовичу російську декларацію про введення військ на територію Речі Посполитої. У липні 1793 року делегація сейму в Гродно підписала з російським представником Яковом Сіверсом договір, згідно з яким частина територій Великого князівства Литовського переходила до Росії, а польська сторона офіційно зрікалася будь-яких претензій на ці землі. Серед підписантів були провідні представники литовської знаті — Шимон Коссаковський, Міхал Клеофас Огінський, Міхал Ієронім Радзивілл — та ще одинадцять магнатів.

Ці домовленості супроводжувались і релігійною легітимацією: трактати з Росією та Пруссією про другий поділ Речі Посполитої підписали також католицькі ієрархи — віленський єпископ Ігнацій Массальський, інфлянтський єпископ Юзеф Коссаковський і хелмський єпископ Войцех Скаржевський. 16 серпня 1793 року сейм ратифікував цей договір.

Остання спроба зберегти державність — так звана Гродненська конституція 23 листопада 1793 року — скасувала Конституцію 3 травня, відновила старі «кардинальні права» та шляхетські привілеї. Водночас вона формально підтвердила унію між Польщею та Литвою, заявляючи, що Велике князівство Литовське та Корона Польська залишаються єдиною і нероздільною державою — Річчю Посполитою.

Однак фактична ситуація свідчила про зворотне. Пруссія, яка ще недавно обіцяла підтримку реформаторам, увела війська не для їхнього захисту, а з метою приєднання Познані та інших прикордонних територій, зокрема тих, що межували з Сілезією. Росія ж, згідно з домовленістю, отримала Волинь, Поділля, частину територій Вітебського, Полоцького, Мінського, Новогрудського, Слонимського,

Браславського, Ошмянського, Пінського й інших воєводств. У результаті другого поділу Річ Посполита втратила 54% зі збережених територій і близько половини населення. Для порівняння, перший поділ коштував їй 29% земель і 36% мешканців.

Після скасування Конституції 3 травня чимало її прихильників емігрували до Дрездена. Серед них — князь Адам Казимир Чарторийський, колишній маршалок сейму Станіслав Малаховський, литовський стольник князь Юзеф Клемент Чарторийський, колишній маршалок Литовської конфедерації князь Казимир Нестор Сапега, генерал Юзеф Зайончек, Тадеуш Костюшко, Гуго Коллонтай, Станіслав Потоцький, Станіслав Солтик та інші. Неочікувано, але фінансову підтримку для майбутнього повстання надав навіть колишній лідер Торговицької конфедерації Станіслав Щенсний Потоцький: він виділив 5 мільйонів злотих та забезпечив кредит у голландському банку на 20 мільйонів.

Планувалося одночасне повстання в Кракові, Варшаві, Вільно та біля російського кордону з метою відновлення Конституції 3 травня і повернення територій, втрачених унаслідок поділів. З початку повстання 1794 року повстанці сподівалися на підтримку не лише на землях Великого князівства Литовського, а й на територіях, що відійшли до Російської імперії. У документах зафіксовано певну підтримку у Мінській, Полоцькій і Могильовській губерніях, однак вона виявилася значно меншою, ніж очікували організатори.

Зі свідчень Станіслава Грабовського, який мав встановити контакт із прихильниками повстання в Мінську, впливало, що місцеві поміщики хоч і ставилися доброзичливо, проте практичної допомоги не надавали. Яків Зенькович, направлений до міста Свир, зібрав там лише 70 осіб, а в Браславському повіті, за словами Яна Валіцького, конфедерацію взагалі ігнорували — на неї прибуло лише 11 шляхтичів.

Попри це, у повстанні брали участь окремі представники знаті Великого князівства Литовського, зокрема віленський каштелян Мацей Радзивілл, великий литовський підскарбій Міхал Клеофас Огінський, новогрудський воєвода Юзеф Неселовський, генерал артилерії Францішек Сапега. Водночас частина магнатів,

можливо, остерігалася «нової Польщі», що орієнтувалася на ідеї Французької революції, більше, ніж монархічної Росії. Під впливом революційних настроїв повстанці засудили до страти кількох вищих католицьких ієрархів, які підтримували Торговицьку конфедерацію. Серед них — інфлянтський єпископ Юзеф Коссаковський, страчений 9 травня 1794 року; віленський єпископ Ігнацій Массальський, повішений 28 червня того ж року; хелмський єпископ Войцех Скаржевський був засуджений 11 вересня, але помилуваний особисто Тадеушем Костюшком.

У червні 1794 року пруські війська захопили Краків. Австрія, не бажаючи надмірного посилення Пруссії, ввела свої війська до Сandomirського, Люблінського та Хелмського регіонів. У дипломатичній ноті від 11 вересня 1794 року, адресованій графу Людвігу Кобенцлю, австрійський міністр закордонних справ барон Франц фон Тугут висловлював глибоке занепокоєння з приводу угоди 1793 року між Росією та Пруссією. На думку Відня, кожен наступний поділ Польщі лише посилював позиції Росії та Пруссії, тоді як Австрія залишалася в менш вигідному становищі. Водночас Тугут визнавав неминучість участі у поділі та наголошував, що Австрія має отримати свою «справедливу частку», рівноцінну за внутрішньою цінністю з іншими територіальними надбаннями.

У грудні 1794 року в Петербурзі відбулися переговори віце-канцлера Івана Остермана та членів Колегії закордонних справ Олександра Безбородька і Аркалія Моркова з австрійським послом Людвігом Кобенцлем та пруським представником Богуславом Тауенцином. Основним предметом суперечок стало визначення територій, які мали відійти до Австрії та Пруссії. 23 грудня 1794 року було укладено секретну декларацію про союз між Російською імперією та Австрією, спрямований проти Пруссії, яка, на думку австрійської сторони, надто активно намагалася збільшити свої володіння за рахунок польських земель. Зокрема, Пруссія прагнула приєднати Данциг (Гданськ) та його околиці, однак без згоди Росії це було неможливо.

Наступного дня, 24 грудня 1794 року, Росія й Австрія офіційно оголосили про підготовку до третього поділу Речі Посполитої, мотивуючи це необхідністю

"припинення заколоту й повстання", що, на їхню думку, становили загрозу не лише для Польщі, а й для сусідніх монархій. У листах від 29 серпня 1795 року імператриця Катерина II зверталася до австрійського імператора Франца II та прусського короля Фрідріха Вільгельма, закликаючи до якнайшвидшого вирішення "польського питання" з огляду на посилення війни з революційною Францією. Заради досягнення домовленостей із Віднем, вона рекомендувала Пруссії поступитися територією між Бугом і Віслою та підтримала передачу Краківського воєводства Австрії.

Остаточне рішення було оформлено 24 жовтня 1795 року — підписано конвенцію між Росією, Австрією й Пруссією про третій, завершальний поділ Речі Посполитої. Ратифікації угоди не вимагалось, оскільки вже 14 (25) листопада того ж року король Станіслав Август Понятовський офіційно зрікся престолу. Внаслідок поділу Росія отримала всі рештки земель Великого князівства Литовського, територію між Німаном і верхньою течією Бугу, а також Курляндію; Австрія — Краківське, Сandomирське й Люблінське воєводства; Пруссія — решту польських земель.

Подальше юридичне закріплення результатів поділу відбулося 25 червня (2 липня) 1796 року — в Гродно було підписано демаркаційний акт, який формалізував розмежування територій відповідно до умов конвенції від 24 жовтня 1795 року. Остаточне врегулювання спірних питань між Росією та Пруссією відбулося на підставі окремої конвенції, підписаної в Петербурзі 15 (26) січня 1797 року, а також декларації Російської імперії від 20 (31) січня того ж року, яка закріплювала поділ Краківського воєводства[27, с.114].

ВИСНОВКИ

Політична криза та феодальна анархія, які охопили Річ Посполиту в другій половині XVII — XVIII століть, були закономірним підсумком тривалого соціально-економічного та політичного занепаду держави. Формально зберігаючи республікансько-монархічний устрій, Річ Посполита фактично втратила будь-які ознаки централізованої влади. Надмірна концентрація повноважень у руках шляхти, яка жорстко обстоювала свої привілеї, сприяла паралічу законодавчої діяльності сейму через практику *liberum veto*. Будь-який депутат міг заблокувати ухвалення рішення, що фактично позбавляло державу можливості проводити єдину стабільну внутрішню та зовнішню політику.

Поряд із політичним безладом загострилися й соціально-економічні суперечності, які значною мірою підірвали міць держави зсередини. Фільварково-кріпосницька система господарства, що ґрунтувалася на жорсткій експлуатації селян, в умовах поступової втрати Польщею провідних позицій на європейському ринку, призвела до хронічного зубожіння сільського населення. Кріпаки були позбавлені не лише прав на власність, вільний вибір господарської діяльності, а й доступу до ринку, оскільки підлягали жорсткому контролю з боку поміщицьких маєтків. Поміщики використовували свою економічну владу для встановлення монопольних цін на товари, примушували селян до купівлі та збуту продукції на власних умовах, що остаточно закріпачувало селянське господарство й стримувало розвиток продуктивних сил.

Поглиблювала кризу й поступова деградація міст, які втратили економічну та політичну вагу. Занепад ремесел, скорочення міського населення та зменшення кількості функціонуючих ярмарків значно звузили внутрішній ринок, що ще більше погіршило становище як міщанства, так і кріпаків. Політика фіскальної експлуатації міст з боку шляхти, яка відмовлялася поступатися своїми економічними привілеями навіть у критичних обставинах, призвела до зростання соціальної напруги та економічного застою.

Крім того, Польща потрапила в залежність від зовнішньополітичної кон'юнктури. Вона опинилася на периферії європейської економіки після географічних відкриттів, що позбавило її можливостей активно впливати на міжнародну торгівлю. До того ж постійні війни та втручання сусідніх держав (Росії, Пруссії, Австрії) ще більше підривали її економічний потенціал і політичну стабільність.

Зрештою, внутрішня анархія, розпад економіки, аграрне перенасичення фільварками, деградація міст та відсутність сильної централізованої влади зробили Річ Посполиту повністю беспорядною перед зовнішніми загрозами. Становлення Польщі як «політичного клієнта» сусідніх держав, зростання їхнього впливу на обрання королів і прийняття ключових рішень, а також нездатність до реальної модернізації призвели до повної втрати незалежності.

Кульмінацією політичної кризи стала серія поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII століття, внаслідок яких вона зникла з політичної мапи Європи на понад століття. Приклад Речі Посполитої яскраво демонструє, що відмова від реформ, елітарний егоїзм шляхти та феодальна анархія є прямим шляхом до занепаду і втрати державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – Львів, 2007.
2. Вінниченко О. О. Річ Посполита. Енциклопедія Історії України. Інститут Історії України НАН України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
3. Вінниченко, О. Життєві стратегії та ризики шляхтича в Речі Посполитій в XVI – XVIII століттях. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2015. 238-264
4. Галецький О. "The Limits of Liberty: Studies on the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century" 1962
5. Голобуцький, В. А. Запорозьке козацтво. Київ: Наукова думка.1957. 461с.
6. Гросман Ю. М. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи в Речі Посполитій. Українське слов'янознавство. Львів, 1971. Вип. No4. С. 67 – 78. URL:http://institutes.lnu.edu.ua/slavonic-studies/wp-content/uploads/sites/6/2016/02/Ukr.slov_.4.pdf
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1991. (Пам'ятки іст. думки України). Т. 8. 1995. 856 с.
8. Дашкевич, Я. Україна в Центрально-Східній Європі: історичні нариси. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. 1994.
9. Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі; пер. з англ. Київ: Основи, 2008. 1080 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0000059>
10. Джолос, С. В. (2020) Конституція Речі Посполитої 3 травня 1791 р. Scientific bases of solving of the modern tasks = Наукові основи вирішення сучасних завдань : тези доповідей XIX Міжнародної науково-практичної

конференції. Франкфурт-на-Майні, Німеччина 1-2 червня 2020 р.. с. 182-185.
URL:<https://eprints.cdu.edu.ua/id/eprint/4889>

11. Документи відносин Речі Посполитої з іноземними державами (XVII–XVIII ст.), ред. Ю. Федоренко. Варшава, 1969.

12. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик [та ін.] ; ред. Б. Д. Лановик. Київ: Вікар, 2006. 495 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013432>

13. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка; Центр історичної полоністики. 2002. 752 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009626>

14. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до початку XX ст.). Курс лекцій; за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2001. URL:<https://studfile.net/preview/7082678/>

15. Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів; за ред. Л. Зашкільняка. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001. 660 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/

16. Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ : Наш час, 2011. 263 с.

17. Кроль П. Річ посполита обох народів. URL: <https://ipn.gov.pl/download/1/761488/Rozdzial2ZaryshistoriiPolskipoUkrainsku.pdf>

18. Личковський Ю. Роль шляхти в історії. URL: <https://lyczkowski.net/uk/stattia/narod-shliakhetskyj>

19. Марчук М.І. Територіальне самоврядування у Речі Посполитій. ПРАВО І БЕЗПЕКА. 2014. № 4 (55) URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pib_2014_4_6.pdf

20. Ніколаєва Н. Б. Приєднання українських етнічних земель до Російської та Австрійської імперій внаслідок трьох розподілів Польщі (1772–1795 рр.) Історичні науки. 2014. Випуск 87. С. 5–7.

21. Пекарчук В. М., Личик О.В. Вплив геополітичних передумов поділів Речі Посполитої (друга половина XVIII століття)
URL:<https://srlaw.academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/text-pdf2019-1-6/1.PekarchukV.M.,LichikO.V..pdf>

22. Польша – нарис історії / за ред.: Влодзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича. Варшава: Вид-во Ін-т нац. пам'яті, 2015. 365 с.
URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Mendzhetskyi_Vlodzimiezh/Polscha_-_narys_istorii/

23. Рудакевич О. Католицьке духовенство у польській моделі суспільної організації. Психологія і суспільство. 2011. № 3. С.22-27

24. Сокирко О. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: Темпора. 2008.

25. Україна і Польша в період феодалізму: 3б. наук, праць. Київ, 1991.

26. Федорко О. Сприйняття польською шляхтою політичних катаклізмів другої половини XVIII ст. у Речі Посполитій (на матеріалах мемуаристики). Дух і літера. Польські студії. 2010 № 22. URL:
<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8984c253-2c24-4bca-bc68-af4421297fa6/content>

27. Філатова О. Поділи Речі Посполитої / О. Філатова // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія : Історичні науки / СХУ ім. Лесі Українки ; редкол.: Гаврилюк С. В. [та ін.]. - Луцьк, 2017. - № 5 (354). - С. 104-117

28. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя). Укладач О. М. Присяжнюк. Одеса: Університет Ушинського, 2020. 226 с. URL:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Prysiazhniuk_Oleksii/Khrestomatiia_z_istorii_zakhidnykh_ta_pivdennykh_slovian_doba_Serednovichchia.pdf?

29. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с.

URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Yarovyi_Valerii/Khrestomatiia_z_istorii_zakhidnykh_ta_pivdennykh_slovian_Davnia_doba_Serednovichchia/

30. Шуст Р.М. Наростання кризових явищ у грошовому господарстві речі посполитої в другій половині XVII-XVIII ст. URL: <https://ukrtextbook.com/numizmatika-shust-p-m/numizmatika-shust-p-m-rozdil-5-narostannya-krizovix-yavishh-u-groshovomu-gospodarstvi-rechi-pospolito%D1%97-v-drugij-polovini-xvii-xviii-st.html>

31. Antologia polskiej myśli politycznej XVI–XVIII w., ред. J. Kłoczowski. Lublin: TN KUL, 1992 URL: https://www.kul.pl/bibliografia,art_16070.html

32. Augustyniak, U. (2008). Historia Polski 1572-1795. Warszawa: PWN.

33. Beauvois, D. (1982). La Noblesse polonaise et le Tsarisme. Paris: Editions de l'EHESS.

34. Berkholz, Friedrich Wilhelm. Diarium von seiner Zeit am Hofe Augusts des Starken. Leipzig: Reclam, 1895 URL: https://www.academia.edu/58182954/_Re_Contextualizing_Literary_and_Cultural_History_The_Representation_of_the_Past_in_Literary_and_Material_Culture

35. Davies, N. (1981). "God's Playground: A History of Poland. Volume I: The Origins to 1795". Oxford: Oxford University Press. URL:<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/27403/file.pdf>

36. Davies, N. (1981). God's Playground: A History of Poland, Vol. I: The Origins to 1795. Oxford: Oxford University Press.

37. Dembogórski, Wojciech. Kronika polska od roku 1648 do roku 1696. Kraków: Akademia Umiejętności, 1873 URL: <https://pau.krakow.pl/index.php/pl/akademia/historia>

38. Diariusze sejmowe Rzeczypospolitej (1670–1793), oprac. K. Lepszy. Warszawa: PWN, 1957 URL: https://ksiegarniainternetowa.co.uk/pl/diariusz_sejmu_nadzwyczajnego_1670_roku-2396236019595?srsId=AfmBOoocozAalLuRkmK2TP4StsqBAYiRN6nfThusOMzp2qwWdwmnXpac

39. Frost R. (2015). *The Oxford History of Poland-Lithuania, Volume I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*. Oxford: Oxford University Press.
40. Gordon, Patrick. *Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries 1635–1699*. Aberdeen: Spalding Club, 1859 URL: <https://www.romanovempire.org/media/diary-of-general-patrick-gordon-a68e9f>
41. Joachim Lelewel *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego: obejmujące trzydziestoletnie usilności narodu podźwignienia się, ocalenia bytu i niepodległości*. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/edition/3634>
42. Joachim Lelewel *Polska odradzająca się czyli dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane*. URL: <https://polona.pl/?id=951>
43. Kieniewicz S. (1972). *Rzeczpospolita obojga narodów w dobie kryzysu i rozbiorów*. Warszawa: PWN
44. Kolankowski L. (1956). *Historia dyplomacji polskiej, t. II*. Warszawa: PWN.
45. Konarski Stanisław. *O skutecznym rad sposobie*. Warszawa, 1760–1763 URL: <https://lubimyczytac.pl/ksiazka/78892/o-skutecznym-rad-sposobie>
46. *Konstytucje Sejmów Koronnych i Litewskich*, oprac. S. Kutrzeba. Kraków, 1921. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Urzednicy_2002/Urzednicy_2002.pdf
47. Korzon T. (1897). *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*. Kraków: Akademia Umiejętności
48. Kutrzeba S., & Semkowicz W. (1912). *Akta unji Polski z Litwą, 1385–1791*. Kraków: Akademia Umiejętności. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007454>
49. Le Laboureur, Jean. *Relation historique du voyage de Pologne*. Paris, 1647 URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/47804/edition/64437?language=pl>
50. Leszczyński, Stanisław. *Głos wolny wolność ubezpieczający*. Nancy, 1743 URL: <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/54076/edition/41539?language=en>
51. Link-Lenczowski A. (2006). *Polska nowożytna. Państwo i społeczeństwo XVI-XVIII wieku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

52. Litwin H. (2016). Zygmunt III Waza i Rzeczpospolita. Warszawa: Neriton.
53. Naruszewicz A. (1780–1786). Historia narodu polskiego. Warszawa: Drukarnia Księży Pijarów.
54. Pasek Jan Chryzostom. Pamiętniki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1953. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1005/edition/1505?language=pl>
55. Podoliński, Gabriel. Roczniki Podolskie. Lwów, 1784. URL: <https://www.lwow.com.pl/bulzacki/zawsze.html>
56. Polska myśl polityczna XVIII wieku, ред. H. Olszewski. Warszawa: PWN, 1970 URL: [https://nauka-pan.pl/index.php/nauka/article/download/951/989/979](https://nauka.pan.pl/index.php/nauka/article/download/951/989/979)
57. Samsonowicz, H. (1985). Polska i Europa w XVI-XVIII wieku. Warszawa: PWN.
58. Szujski J. (1866). Dzieje Polski. Tom 1–4. Kraków: Wydawnictwo Czas. URL: <https://onebid.pl/pl/ksiazki-i-starodruki-szujski-dzieje-polski-tom-1-4-lwow-1862-1866-r-komplet/1365173>
59. Ustawy i Konstytucje sejmowe Rzeczypospolitej. Lwów, 1765–1791. URL:
60. Volumina Legum. Przepisy prawa w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, t. IV–VIII. P., 1859–1889. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=volumina_legum
61. Zbiór aktów prawnych Sejmu Czteroletniego (1788–1792), red. J. Michalski. Warszawa, 1955 <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/ascz.xml>